

BÁNK ÉS A MAGYAR NEMZETI HIP-HOP RAP

Transzcendens hatalom, immanens gyarlóságok

Katona/Szász/Vidnyánszky: Bánk Bán, Nemzeti Színház, 2017

Varga Benjámín

„KIRÁLY *(semmire sem figyelmez)*”

- színpadi utasítás a darabból

Katona József utolsó és legismertebb színdarabjának (első változat: 1815; átdolgozás: 1819; ősbemutató: 1833) ürügyül a magyar történelem egy kivételesen hajmeresztő epizódja szolgál, valós történet, amelynek nem szokás külön figyelmet szentelni, holott igazán megérdemelné.

Átlagos műveltségű képzeletbeli járókelőt föltételezve, ha az utcán megkérdezik, mit is tud egy mondatban Gertrúd/Gertrudis¹ királyné sorsáról, valami ilyesmit felelne: „A meráni Gertrúd? Ja, ő volt az a királyné valamikor az Árpád-korban, akit elégedetlen főurak egy csoportja Bánk bán vezetésével meggyilkolt egy pilisi vadászaton, mert a király távollétében minden hatalmat, vagyont és kegyet az övéinek, idegeneknek juttatott.” Ahogy az már lenni szokott az ilyen kerek tankönyvi egymondatokkal, voltaképpen semmi sem igaz belőle. Nem a Pilisben, nem tudjuk, vadásztak-e, nem főurak nem nagyon csoportja, Bánk a környéken sem járt, és a jelek szerint nem is azért.

A drámai szüzsé és előzményei

Gertrúdot a kutatás mai állása szerint 1213. szeptember 28-án ölték meg valahol a pataki erdőuralom területén, egy őszi sátras kiruccanás közben, a leleszi konvent közelében, elképesztően brutális módon, úgy, hogy a testét egyben eltemetni sem lehetett. Az elkövetők az udvartartásához tartoztak, az első számú köztük Töre fia Péter volt királynéi udvarispán, s az indítók, amennyit egyáltalán sejteni lehet róla, alkalmasint személyes bosszú, leszámolás - erre utal az elkövetés

Varga Benjámín, 1979. Az ELTE BTK Vallástudományi Központ tudományos segédmunkatársa.

¹ A királyné nevét az uralkodói névhagyománynak megfelelően magyarosan Gertrúdként szokás írni, a darabban Katona a latinos Gertrudist használja. Az alábbiakban a darab kapcsán az utóbbit hozzuk főként. András királyunkat a darab Endrének ismeri. Mihál (Mihály) névformája tudatos archaizálás, ahogy Peturé (Péter), a Myska (Miska) név latinosnak szánt formája, a Tiborc (Tibor) és a Solom (Salamon). A szereplők nevét a ma szokásos helyesírással hozzuk.

bestiális kegyetlensége.² A királyné huszonnyolc esztendő volt, öt kicsi királyi gyermeket hagyott maga után: Máriát (1203/1204), Bélát (1206, ő a későbbi IV. Béla királyunk), Erzsébetet (1207, ő a későbbi Szent Erzsébet), Kálmánt (1208) és Andrást (1210). A legkisebb három éves volt édesanyja meggyilkolásakor, a legnagyobb tíz körül.

Történetünk szempontjából ez azért érdekes, mert a háborzongató fordulatokban igazán gazdag európai történelemben sem gyakran esett meg, hogy egy felkent királynét személyes okokból így eltegyenek láb alól. Az erőszakos halált halt európai uralkodófeleségek (ilyen sem sok volt) vesztében többnyire nyilvánvaló a politikai indok. Gertrúdon kívül egy magyar királynét öltek meg: Bosnyák Erzsébetet, Nagy Lajos özvegyét, aki kiskorú lánya, Mária helyett kormányzott régensként, és valóban politikai tényező volt, noha halálában személyes motívum is közrejátszott. Személyes okokból merényletet az említett Erzsébet királynén kívül még anyósa - szintén Erzsébet királyné - ellen követte el, ez volt a hírhedt és sikertelen Záchmerénylet³ (amelyről tudjuk, hogy szintén foglalkoztatta Katona fantáziáját). Gertrúd esete tehát egészen kivételes, és az első ilyen az Árpád-ház történetében.

Nem is csoda, ha az önnön lovagias hagyományaira büszke magyar történeti hagyomány nehezen dolgozta fel az esetet, és e feldolgozás közben „kénytelen” volt azt némileg átszínezni. Fegyvertelent, asszonyt, az uralkodó feleségét, gyermekei (köztük örököse, a majdani második honalapító, IV. Béla, valamint Árpád-házi Szent Erzsébet) anyját, akit a szent krizmával kentek fel, megölni: e fölt nem lehetett csak úgy napirendre térni. Meg kellett magyarázni a dolgot. A dilemmából az egyik könnyen adódó kiút, ha a megölt asszonyszemélyt sikerül valamiképpen kivonni védett asszonyi státusából - például azzal, hogy bebizonyosodik róla, illetéktelenül, férje jogával visszaélve többlethatalmat igényelt magának, beavatkozott a „férfiak dolgába”, a politikai élet szereplőjévé tette magát, az ilyen pedig ne csodálkozzon, ha ennek megfelelő véget is ér. Aligha véletlen tehát, hogy egészen korán felbukkan ez a vád Gertrúddal szemben: királynéként királyi hatalmat bitorolt, pártot-lobbit épített meráni kíséretéből és rokonaiból, és ki akarta szorítani a hatalomból a jogos urakat, a magyar bárókat.

Ez a vád ma is sok helyütt olvasható róla, evidenciaként említik, holott a hiteles kortárs történeti tanúságokban semmiféle nyoma nincs sem annak, hogy a királyné valóban kormányzati hatalmat bitorolt volna, sem annak, hogy övéit mások kárára

² Akit az önmagában is izgalmas sztori közelebről érdekel, annak szívből ajánljuk a gyilkosság 800. évfordulóján rendezett tudományos konferencia könyvben megjelent anyagát: *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213-2013*, különös tekintettel Körmenyi Tamás Hercule Poirot-t megszeméyénítő „nyomozására”, melyben a krimi hűlt nyomai után ered (könyvészeti adatok hátul, a felhasznált források jegyzékében).

³ Könnyen lehet, hogy a Bánk-történet a Zách-merényletből „örökölte” a személyes bosszúmotívumot: Zách/Zah Felicián a lányán, Klárán, a királyné udvarhölgyén esett sérelmet szerette volna megtorolni merényletével a hagyomány szerint. Mindkét történet hathatott a másokra a későbbi hagyományban.

„helyzetbe hozta” volna (férjéről, András/Endre királyról tudni vél ilyesmit a történetírás, valamint nagyszabású birtokadományairól, nagy ívű külpolitikai kalandjairól, s a nevéhez kötődik az 1222-es aranybulla, az első magyar nemesi „alkotmány” megszületése is - de akkor Gertrúd már évtizede a földben nyugszik, nem is egy helyen). Ha viszont a királyné szörnyű halálának ténye felől tekintünk vissza, mindjárt érthetőbbé válik, miért volt szüksége a krónikai hagyománynak a hatalomőrült asszony figurájára, akit így méltán ér utol a végzet Péter ispán (sőt: Bánk) és köre lovagiatlan kardcsapásai alatt. És arról se feledkezzünk meg, hogy az alig valamivel történetünk után, 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Erzsébet édesanyjának végzete sem maradhatott mindenféle tágabb összefüggés és megbékítő magyarázat nélkül.

Előttünk áll tehát a Katonától is ismert drámai szüzsé alapja a külföldön (az előadásban: Gácsországban, azaz Halicsban) csatázó királlyal, a helyét bitorló idegen szívű királynéval és annak méltó végzetével. A főszereplők közül hiányzik még Bánk és az övéi. Amennyire mai ismereteink terjednek, Bánk úgy került a történetbe, mint Pilátus a Credóba. Vele és családjával politikai okokból végez IV. Béla, mindjárt uralkodása kezdetén, az ilyenkor szokásos rendteremtés keretében, s ehhez eszközként használja fel a gyanúsítást, hogy Bánknak és körének része volt édesanyja halálában - a koncepció per sem teljesen 20. századi találmány. A vádakból valószínűleg egy szó sem volt igaz. Annyiban megmaradt a leszámolás személyes jellegének emléke, hogy Bánknak a krónikahagyomány a politikai motívumon kívül személyes motívumot is keresett: így került a történetbe állítólag megszeplősített felesége, a Katonánál „spanyol” származású asszony, akit ő Melindának nevez. Az ő személye a jelek szerint mindenestül költött alak, bár a rokonsága, Mihály és Simon bánok megrajzolásához alapul szolgált több történeti figura - részben az András király bátyja, Imre feleségével, Aragóniai Konstanciával Magyarországra települt nemzetségek tagjai. Az ő Spanyolhonban maradt állítólagos birtokközpontjuk az a „Bojót”, ami a darabban az elveszett paradicsom neve.⁴

⁴ Katona legfőbb forrása Antonio Bonfini vaskos latin krónikája, a *Rerum Hungaricarum decades* (1488-1496), közelebről a II. tized 7. könyve. Ebben a történet alapjai készen állnak már: a hihetetlen önuralommal magát fékező király, Bánk kipróbált hűsége, Gertrudis bűnpártolása és engedékenysége öccse iránt stb. (A nem túl hosszú krónikaszakasz teljes szövegének magyar fordítását lásd a függelékben.) Katona ismerte a Bonfinival és más korábbi forrásokkal részben vagy egészben vitába szálló későbbi történetírókat és a történet egyéb feldolgozásait is - alaposan művelődött, történeti tájékozottsága a kor színvonalán teljes.

I | HÁTHA MÉGIS ÚGY LEHETNE?

*Ugye eljön a bárba, ahol a dzsessz muzsikál
Búval illalulla drága, akad még egy üres szívkamrája?
Az ugye nekem dukál.*

- WEÖRES: Suite burlesque

„Du hast (mich)”, avagy rave party a királyi palotában

Vidnyánszky rendezésében⁵ a darab egy a Katona által megírt prológust és öt szakaszt (felvonást) megelőző elő-előképpel indul: buli van a királyi palotában. Amikor a nézők megérkeznek a Gobbi Hilda színpad stúdiósínházi játszóterére - mely a földszinti előcsarnok és a nézőtér alatti szintre került, és mintegy százötven nézőt képes fogadni -, a színészek már bent tartózkodnak a színen, jönnek-mennek, félhangon társalognak, rendezkednek, okostelefonokkal és egyéb kutyükkal babrálnak, hangolnak. A keverőpult mögött DJ serénykedik, egymás után többen is mikrofont ragadnak. Hátul egy Európa-térképet rakosgatnak, mellettük valaki krétával jegyezget egy kocsmái jellegű táblára: neveket látunk (Peturét, Miskáét, egy Hunort), mellettük árfolyamot? Fogadáshoz téteket? („Petur!” Majd: „Bánk bán!” - búgja időnként egy be nem azonosítható hang a háttérből.) „Rácsország ez, körbezár a kerítés!” - halljuk, majd az aranycsapat névsorát rappeli el valaki, ugyancsak a háttérből, de szólamuk csak egy a változatos zenei szövetben (többek közt majd a darab alapján szöveggönyvezett Erkel-opera nyitánya is felcsendül). Gertrudis hol itt, hol ott tűnik fel, elegyül a fiatalsággal, kacérkodik, barátkozik, kalapot nyom a pityókás Mikhál bán fejébe, flörtölget, egy ponton hirtelen helyből derékig emeli egyik lábát, és a falnak veti, majd rátámaszkodik, mintha balettleckét imitálna (itt egy sportos királynéval van dolgunk, kérem, aki láthatóan minimum övig hangsúlyosan nőből van, de azon felül is), majd kimosolyog ránk, egy ragadozó mosolyával.

A díszlet (Olekszandr Bilozub) minimalista, a négyzet alakú színt - amely néhány lócát, padot, üvegtárlót és egy sokfunkciós díszletdarabot leszámítva (ez majd hol lehajtható trónszék lesz, hol fal) üres -, két oldalról két emelet magasságú sötétszürke fal veszi körül, benne nyílások (a bal első széles nyíláson zajlik első sorban a járás, itt jönnek be a nézők is), ablakok, üvegpnelek, ajtók, a nézők többségével szembeni oldalon rácsos karzat, amelyre létra vezet fel (itt zajlik szinte minden, ami a színen „kívül” történik Bánk országjárásától Ottó üldözéséig). A négyzet más két oldalát a nézők foglalják el (köztük járás), illetve az egyik részben a zenészek és a hangosítás számára elkerített terület. A háttér és a padló mindenütt

⁵ Vidnyánszkyknak ez az első stúdiósínházi rendezése a Nemzetiben.

sötét. A színház a kamaraszínházi szokványoknak megfelelően minden változás nélkül, illetve legfeljebb a fények változásával és a szereplők csoportosulásával hol a palota belseje (talán Esztergomban vagyunk?), hol az udvara/környéke, hol Petur bán otthona (valahol a közelben), amint a szükség éppen hozza.

A színház és környéke, a térhasználat nyitott jellege miatt helyenként bizonytalan, ki mit hall pontosan, miben vesz részt és miben nem, miről tud és miről nem, de végül is cseppet sem zavaró (Katonánál sem teljesen egyértelműek ezek). A néző hamar áthelyezkedik egy teretlen-időtlen valóságba, ahol minden titok letéteményese egyedül ő, és a darab egyéb homályai, nyitva hagyott kérdései⁶ mellett ez is inkább a személyes előadás- és darabértelmezés kialakítására ösztönzi, serkenti.

A szereplők csoportjait a jelmezek (szintén Olekszandr Bilozub) világosan megkülönböztetik: az első „tömeg” a merániak (és általában az udvar népe, a „nyugatosok”), feketében, a nők koktéluhában, a férfiak fekete nadrágban-zakóban (alatta fekete póló vagy semmi, fölötté esetleg csokornyakkendő), amely megfelelő helyeken lekerülhet. A második „tömeg” a békétlenek (a „keletesek”), a háttérbe szorított búsmagyar urak: szellemes ötlettel őket egy stilizált (sötét színű) népviseletbe oltott díszmagyarba öltöztette a jelmezelés, csizmásan-kalaposan. A két tömeg elegyedő mozgásaiban az egyenruhaszerű viseleti elemek kiválóan érvényesülnek - és a csoportok elvegyülve is mindig jól megkülönböztethetők.

Erősebb színeket és jellemző ruhadarabokat egyedül a fő- és mellékszereplők csoportjának tagjai viselnek. Gertrudis (Udvaros Dorottya) lélegzetelállító, testhez tapadó, aranyos-ezüstös flitteres nagyestélyit, csípőig sliccelt szoknyával - csak a halálához veszi majd magára ugyancsak aranyszín nadrágkosztümjét (!) és bőrcsizmáját. Hozzá képest mindenki más halaványabb jelenség, és udvarhölgyét, a neonlila tüllt és fekete tüllgallért viselő egyetlen Bendeleiben Izidorát (Ács Eszter) leszámítva mindenki inkább pasztell árnyalatú színekben vonul fel: Endre (Szalma Tamás) és Bánk (Mátray László) egyazon paletta színátmenetes, rozsdavöröstől a türkizig terjedő árnyalataiban, hatásos-méltóságteljes hosszú kabátokban és lebernyegekben. Ottót (Farkas Dénes), az infantilis és gátlástalan meráni szívtiprót hátrafélt, lenyalt hajzat, puffos ujjú fényes hosszúkabát (alatta félmeztelen) és selymes hatású divatkreációk; Biberachot (Horváth Lajos Ottó), a kopasz intrikust bőrszerkó; Melindát (Söptei Andrea) szolid virágmintás kosztüm; Erzsébetet, Bélát (a királyi pár gyermekei) és Somát (Bánk és Melinda gyermeke) az ártatlanság hófehér vászonruhái különböztetik meg. Tiborc (Varga József) a békétlenek ruháját viseli, Simon bán és Mihály bán (Tóth László és Rácz József) nyakkendő nélküli

⁶ „Mint a dráma egészének, egyes részleteinek, sorainak, szavainak értelmezésében is mindmáig sok az ellentmondás. A mű hibájának kell ezt tartanunk? Inkább erényének. Ellentmondásokkal teli és teljes, mint maga az emberi élet.” (OROSZ: *A Bánk bán értelmezéseinek...* 61.)

pasztellöltönyt és a békétlenek fekete kalapját (!), Petur (Olt Tamás) szintén a békétlenek viseletének pasztellszürke, egyénített változatát.

A dinamikus, mozgásos-zajos, de nagyjából mégis homogén szövetű színen egyvalami vonzza magára állandóan a nézői tekintetet: egy üvegfalú szűk vitrin/akvárium. Benne két monumentális férfifigura, összepréselődve: Endre király és Bánk. Annyira elütnek a környezettől mindenben, léptékben, színvilágban és egyáltalán, hogy annál jobban már nem is lehetne - ehhez nyilván hozzásegít az a körülmény is, hogy Szalma Tamás és Mátray László amúgy is fejjel kimagasodnak a mezőnyből. A szó szoros értelmében fölötte állnak a többieknek. A különállás aláhúzza alapvető összetartozásukat is: Bánk, mint majd többször mondani fogja, „*a király személye*”, rangban Endre utána második az országlásban: a nádor (nagyúr). Az uralkodó távollétében (elvileg) a hatalom maga. A kalitkás kiemelés-elszigetelés plasztikus: valamiképpen azonnal kézzelfoghatóvá teszi, hogy ebben a történetben tőlük várható az alapvető konfliktus és a megoldás is, de kézzelfogható a magányuk is, egyelőre „fagyaszott” állapotban. Ha kieresztik őket végre a ketrecből, és elszabadulnak az elemi erők.

Ez az előadás a darab értelmezésére, akár markáns újraértelmezésére készíti a nézőt minden gesztusával, mozzanatával, pillanatával.

A következőkben megkíséreljük végigkövetni egy ilyen lehetséges nézői-olvasói értelmezési folyamat állomásait az előadás szövege, kétszeri megtekintése és segédanyagok segítségével.⁷

„Te holnap utazol!”

Mire a nézők már rendesen elhelyezkedtek és éppen elunnák az előkészületeket, minden átmenet nélkül kezdetét veszi a darab előjátéka: a többség kivonul, a színen magára marad Ottó és Biberach. A nevezetes prólóban (a mű első változatában ilyen még nincs) Farkas Dénes (Ottó) kellően tenyérbe mászóra vett, lenyalt hajú, bájjúnár „pasztellmacsója” - aki azért díjnyertes csődört igyek-

⁷ Azt a módszert követtük, hogy először az előadás kétszeri megtekintése során szerzett benyomásokat rendszereztük, felvázolva a kialakuló saját értelmezés körvonalait, majd az előadás szövegével kiegészítve pontosítottuk, végül a darab eredeti szövegét és a szakirodalom fontosabb vonulatait vetjük hozzá. Saját megállapításainkat a szakirodalom egyes tekintélyei támogatják, mások csak részben, megint másokkal igyekeztünk vitába szállni - izgalmas volt bekapcsolódni egy kétszáz éves, megmegújuló, mindig friss erővel zajló diskurzusba, még ha a szigorúan vett előadásrecenziókat nem szokás is kiterjeszteni ebbe az irányba. Úgy éreztük, az előadás maga sem érthető a tágabb kontextus nélkül, olyan eleven párbeszédet folytat az értelmezési és előadási hagyománnyal, és van olyan nívójú, illetve jelentőségű, hogy ezt az alaposságot és kivételesnek számító kezelést megérdemelje. A jó előadás mindenkor jó ürügy az újragondolásra.

A forrásjegyzékben tételesen felsoroltakon és a lábjegyzetben idézettekén kívül az Orosz László értelmezéstörténeti ismertetőjében összefoglalt kutatási eredményeknek, ezek szerzői közül különösen a következőknek tartozunk hálával: Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Waldapfel József, Horváth János, Barta János, Féja Géza, Pándi Pál, Sándor Iván.

szik imitálni - a Horváth Lajos Ottó alakításában blazírt, örökké szotyolázó (itt speciel szőlőt szemez, de az körülbelül mindegy) Biberachnak sírja el, hogy minden az övé lehet ugyan, amit akar, de Melinda, Bánk nádor felesége nem, és hát neki - *surprise of surprises!* - pont Melinda kell. Ottó úgy rohan a vesztébe, ahogy a teljes gátlástalanság és a *moral insanity* szokta az ilyesmit: amit nővére révén még botrány nélkül megkaphatna és megkapott máris (nyilván nem kevés), nem elég neki, az kell, ami már tilalmas volna, amiben kockázat van, izgalom és kaland. Ezért jelentene is valamit a diadal, ha meg tudná szerezni, ha nem hiányozna ehhez körülbelül mindene.

OTTÓ

Enyim fog ő lenni, kiért oly sokat
oly nyughatatlan szívvel éjszakáztam!⁸

A címszereplő és a drámai tengely szempontjából azért van szükség erre a cselekményszálra, mert Bánkot, a rendíthetetlen becsület emberét csakis ezen a gyenge pontján lehet megfogni: nála jóval fiatalabb⁹ szépséges felesége szerelmének (oktalan?) féltésében, egyáltalán, a magánéletében. Őlni is látszólag ezért öl majd,

⁸ A darab szövegéből vett idézeteket itt és a továbbiakban (a lábjegyzetben idézett eredeti Katona-szöveget leszámítva) az előadás Szász Zsolt dramaturg nevével jegyzett szöveggönyve szerint hozzuk. Itt fejezzük ki hálás köszönetünket, amiért a dramaturg a teljes és végleges szöveggönyvet nagylelkűen rendelkezésünkre bocsátotta. Szükséges megjegyezni, hogy a szövegforrás házi példány, nem kiadásra készült, az idézetek helyesírását és tördelését helyenként némileg egységesítettük. Az eredeti Katona-darabot a második (végleges) változat kritikai kiadása alapján idézzük, modernizált helyesírással, központosítással.

⁹ A szereplők kora és nemzedéki viszonyai a darabban sem teljesen egyértelműek, csak kikövetkeztethetők, s az előadásokban is okozhatnak gondot. A főbb szereplők közül nagyjából egy nemzedékhez tartozik a valamivel negyven fölött járó Bánk, Melinda szintén negyvenes bátyjai (Mikhál és Simon), a Bánknál valamivel idősebb Petur és a valamivel fiatalabb Endre király (~37) - szereplőink ennek nagyjából meg is felelnek, a Mátray Bánkjánál valamivel ifjabb Olt-Peturt és a 60 felé járó Szalma Tamást leszámítva, de a király esetében ez a színpadon nem sokat számít, így érettebb, tekintélyesebb figura, és az egyszerű néző nem számol utána az uralkodó történeti korának.

A Bánk-Petur-dinamikának kimondottan jót tesz, ha Bánk az idősebb, az előadás szövegében sem oldották fel az „öcsém” emlegetéséből adódó várható nézői furcsálkodást. Melinda, Ottó és a királyné jóval fiatalabbak, elvileg a húszas éveik közepén-végén járnak, és ez elég fontos körülmény. Söptei Andrea (51) ugyan kortalan jelenség, de nyilvánvalóan nem huszonéves, ennek ellenére valamiképpen mégsem zavaró a korkülönbség közte és Ottó, illetve közte és a megírt szerep között, és ezt is a csodálatos alakítás javára kell írunk: fel tudja kelteni a kortalan fiatalság illúzióját.

Nyilvánvalóan Udvaros-Gertrudis kora jelentené a legnagyobb problémát: a királyné valójában Melindához áll a legközelebb korban (28 éves, amikor meggyilkolják), kisgyerekei vannak. Ugyanakkor a drámai erőviszonyokat tekintve fontos, hogy ez a figura ne fiatalasszony legyen, hanem érett, sokat látott politikusasszony. Egyedül az Ottó-Gertrudis-dinamika felől nézve lehetne furcsa, hogy a harminc körüli Ottónak a királyné inkább lehetne anyja, mint nővére (a „valóságban” alig néhány év lehetett Gertrúd és az Ottó mintájául szolgáló öccse, Berthold között), illetve hogy néhány éves kisgyerekei vannak. Passz. Túlteszük magunkat rajta, a színpad hatalma nagy.

de mint látni fogjuk, valójában mégsem (csak) ezért - aki pusztán szerelmi drámának akarja látni a darabot, súlyosan leegyszerűsíti és elszegényíti. A tett elkövetéséhez azonban szüksége van Bánknak arra a szikrára, amit a felforgatott házi békesége okozta trauma szolgáltat. A darab értelmezéstörténetét végigkíséri ez a vita, sokan kardoskodtak - egészen szélsőséges indulatokat kavarva - vagy a „szerelmi dráma” vagy a „közéleti dráma” minősítés mellett, egyes átdolgozások, rendezések (pl. Hevesi Sándoré a Nemzetiben az 1920-as években) kimondottan azt a célt szolgálták, hogy végre mindenki számára kiderüljön: a darabnak ez vagy az a „fő” értelmezési tengelye, a megértés (illetve a sikeres színpadra állítás) és egyáltalán, minden nehézségek kiküszöbölésének kulcsa. Szerintünk ez eleve hamis dilemma: a darab egyáltalán nem szorul rá ennek a kérdésnek a vaglyagos tisztázására.

Meglepőnek tűnő indítás ugyan egy közéleti témájú drámában, nagyszabású politikai történések előterében egy látszólag teljesen magánjelentőségű szál. Közlebbről szemügyre véve azután már nem olyan meglepő. Egyrészt Katona drámájának alapvető és jellegzetesen romantikus strukturális jellemzője ez a kettős cselekményszál: a magánszféra és a közéleti sféra konfliktusainak egymásra vetítése, egymásból származtatása és az egymásból következő megoldás. Másrészt a szerzőnek az a megfigyelése, hogy alapvetően mindenki a magánéletében él, a közszereplők is, és annál nagyobb dimenziókat nem feltétlenül lát át akkor sem, ha tevékeny szereplője a közélet fontos történéseinek. A közéletünk elvégre a magánéletek összessége (és annál még valamivel több),¹⁰ nem létezik ezektől függetlenül. E két dimenzió bizonyos mértékben szüntelen kölcsönhatásban van, akkor is, amikor az érintettek éppen nincsenek ennek tudatában. Az egy külön emberi kvalitás, ha valaki a privát életénél nagyobb hatókörű összefüggéseket, előzményeket és következményeket is átlátja, és a darabban éppen ez különíti el a "főkolomposokat" a közönséges szereplők hadától. Aki itt nagyobb léptékben gondolkodni képes, az Bánk, Endre király és Gertrudis királyné (neki éppen ebben rejlik a vétke, tudván tudja, hogy miért és mennyire rossz az a rossz, amit tesz). A dráma tulajdonképpen hármuk drámája a hatalom csúcsán, erős személyes szálakkal - a fő konfliktus csakis így válik érthetővé.

Mivel igazában még nem kezdődött el a darab, és változatlanul mindenki egyszerre van a színen, annak előterében és háttérében, a herceg és a lézengő beszélgetésének tulajdonképpen tanúja Melinda és Petur, az udvar, a „békétlenek”, és egyáltalán, mindenki. Időnként visszhangozzák is szavaikat, Melinda Bánk után sóhajtozik, s mikor Ottó bejelenti, hogy „még ma” az övé kell legyen a nő, Petur ismétli nyomatékkal: „Még ma!” Nincsenek titkok, itt még, senki előtt.

¹⁰ Vö. Golpalott törvényével: „Golpalott harmadik törvénye kimondja, hogy a többkomponensű mérég ellenmérge több, mint az egyes komponensek ellenmérgeinek összessége.” (Harry Potter és a Félvér Herceg, Tóth Tamás Boldizsár fordítása.)

Közjáték: Ottó herceg meglepetéssel készült a királynénak és udvarhölgyeinek (Melindának csokrot ad át), jelenti be: „*Eine kleine Überraschung!*” A Rock me Amadeust adja elő, mély átéléssel, mikrofonja sárgarépaforma. Körötte a merániak pogóznak. A komikuma¹¹ ellenére is van az epizódban valami határozottan fenyegető. Egy répaformájú óriásnemiszerrel felszerelt ördögbaba közösen nyílt színen egy hajasbabával - a merániak báboznak. A huncut Biberach utóbb a répával hajkurássza az udvar hölgyeit, azok visongatva szaladnak előle.

A színen egyelőre nincs változás az előképhez képest, töretlenül folyik tovább az egyre hangosabb „buli”, a meráni ifjúság azt műveli, amit a hatalomban és ereje teljében lévő elit nehéz munkával megérdemelt szabadidejében művelni szokott: mulat, élvezi, hogy a csúcson van - így ismerkedünk meg velük. A mulatsághoz sejtetően mindenféle fokozót bevettek (a színen kívül, később majd belül is), cseppfolyósat és szilárdat, a Dunakanyar borait és a legújabb partydrogokat. Gertrudis és asszonyai kihívón mézet nyalogatnak (a szó szoros értelmében), mézeskanállal, kicsiny fa mézescsuprokból. Biberach sajátkezüleg tesz (szilveszteri) sípot Mihál bán szájába.

A békétlenek többféleképpen reagálnak a helyzetre, így róluk is szerzünk egy erős első benyomást: egy részüknek túl nagy kísértés a hatalmasokkal való együtt ünneplés, elvegyülnek a buliban (sőt), a másik részük kívül marad ugyan, oldalt, és ott iszogat csendesen - de a tetteges ellenálláshoz enerváltak, cél és vezető nélküliek. Szövegelnek persze, időnként beszólogatnak ugyan, közbe-közbe kurjongatnak, de szólamuk szépen beolvad a szövevényes zenei háttérbe. Domesztikált ellenzék ez, kézhez szoktatott házi ebekből. Határozott programjuk jelszóba sűrítve ekképpen hangzik: „*Mit kíván a magyar nemzet? Magyar nemzeti hip-hop rapped!*” (Kampányfőnök: Bëlga.) „*Jó, hát legyen!*” - legyint rá Gertrudis. A veterán nagyasszony viselkedéséből, figyelmes jelenlétéből és gesztusaiból teljesen nyilvánvaló, hogy ő (eleinte legalábbis) valóban tehetett lépéseket feléjük, a hangadó/békétlen magyar urak felé, igyekezett megismerni és kiismerni alattvalóit, kitudni, mivel nyerhetné meg őket, mire érzékenyek - már csak praktikus okokból is. Nem csak rajta múlik, hogy a barátkozás nem vezetett eredményre, a kiegyezés nem jött létre, és az ismeretség felszínes marad. Mindenesetre nincs jó véleményel felőlük, és a jelek szerint meg van győződve arról, hogy kezelni tudja őket... Elszámítja magát persze, de eddigre ez már elmérgesedett kapcsolat. Ez a kör nem áll szóba a királynéval, az egyetlen, akinek volna igénye ilyen párbeszédre, Bánk lesz, aki valamelyest mégiscsak hozzájuk (is) tartozik.

A zenei és egyéb gegeket alig győzzük regisztrálni. A gesztusok-jelzések vidnyánszkysan sűrűek és párhuzamosak, nehéz követni őket. A harsányság általános,

¹¹ A darab egyébként is komikus elemekkel sűrűn elmélyített tragédia, mint talán minden jó tragédia - ezért aztán kimondottan hálásan fogadja a rendezés komikumerősítő játékos ötleteit.

nemcsak a rendezői megoldások hangosak, a színészek is, túlkiabálják, túlzenélik (helyenként a szövegértést is nehezítve, és talán a stúdiói körülményekhez képest feleslegesen) a szöveget, de a dráma az erősebb, bírja a strapát.¹²

Meddig mehetünk el?

Udvaros-Gertrudis a nézők felé fordulva egyszer csak bejelenti: „Katona József: Bánk bán.” Intésére elsötétül a nézőtér, megváltoznak a fények, felemelkedik a két ősbölnyét őrző kalitka (Gertrudis maga csörlőzi a lecsüngő láncok segítségével, legalábbis úgy tesz). Endre király elbúcsúzik Bánktól, nyakába akasztja a hatalmat jelképező láncot, majd némán magához veszi a Petur által tartott hófehér Nagy-Magyarország és környéke térkép egy darabját (a szemfülesek látják: Halicsot/Galíciát/Gácsországot), és eltávozik a középső járáson hadjárata felé. Bánk szintén némán útnak indul, országjárására (eközben viszontlátjuk hol itt, hol ott a háttérben, létrafokon, karzaton, ablakban). Az előadás ezzel a megoldással irányítja a figyelmet a dráma alapkonfliktusainak egyikére: tudniillik a király, noha valóban főszereplő, a végkifejletig, az ötödik felvonásig fel sem tűnik a színen, s a címszereplő is csak nyomatékos hiányával van jelen a darab elején.

Egyáltalán: ebben a drámában már kezdettől soha senki nincs „ott”, ahol lennie kéne, azaz a helyén. Endre, a király, akinek az ország kormányzása volna a feladata, Halicsban kalandozik, fizikailag is távol van. Gertrudis királyné a kormányzati hatalmat bitorolja otthon, ugyancsak nincs a „helyén”. Bánk, aki rangban a második volna a király után, az országot járja, ahelyett, hogy az udvarban felügyelné a hatalom központját (sejthetőleg Gertrudis és köre machinációja ez is). Melinda, akinek férje távollétében semmi keresnivalója az udvarban, mégis ott időzik, vesztére - és így tovább. Felfordult világ ez, amelyben az egyik alapkonfliktust éppen az szüli, hogy senki sem azt csinálja, ami a hivatása volna, hanem szánt szándékkal vagy kénytelen-kelletlen valami *mást*, és míg saját igazi szerepe így betöltetlen marad, másokat is akadályoz a maguk életfeladatának teljesítésében. Ördögi kör.

MIKHÁL

Kérdés, lehet-e, tisztán, szépen elmesélni a történetet.

BIBERACH

Kérdés, meddig mehetünk el.

GERTRUDIS

Bármeddig.

¹² „Nem véletlen tehát, hogy - bár iskolai kötelező irodalom - a nézőtérben ülő diákok is pissenés nélkül, feszült figyelemmel kísérik az előadás minden percét, mert leköt és magával ragad a látvány és az erős érzelmi telítettség, miközben a ma is elevenbe vágó kérdéseket felvető történelmi tablót látjuk” (Kézdi Beáta kritikájából). Valóban, magunk is meg tudjuk erősíteni: mindkét előadáson jelentős arányban ültek a nézőtérben diákok, a szívó hatású figyelem egyetlen pillanatra sem lankadt, helyenként mély, igazi színházi csendeket élvezhettünk.

Az előresuhogó Gertrudis kulcsmondatai zárják a kettévágott prólógot: *„Látod, leereszkedek, s magam jövök hozzád Ottó: de mondhatom neked, hogy ez ma udvaromban az ily esztelenkedések közt utolsó fog lenni. Elég! Te holnap utazol!”* Itt több party nem lesz (csak még a mai, utolsónak): Ottó elégedjen meg azzal, amit kapott, sejtetően nem volt kevés, a belbiztonságot azonban ne veszélyeztesse. Gertrudis itt kapásból leleplezi magát: pontosan tudja, kit szabadított az udvarra öccse személyében, és tisztában van a magasabb kockázatokkal is, „csak” elszámolja magát, későn nyúl a szigor eszközéhez. Holnap már késő lesz. Ottót aznap, sőt nyomban el kellett (volna) távolítani.

Udvaros hibátlan alakításában Gertrudis nagyasszony a tömeggel fölényesen bánni tudó, profi manipulátor, ravasz politikus, ugyanakkor magabiztos, derűs életélvező, szemében örökös, szelédítetlen csillogás. Fiatalos tempót tart a fiatalos, leplezetlenül mohó udvarral és veszélytelen házi ellenzékével, akiket a királyné régen kiismert már, és rutinosan kezel. „Aki ugat, az nem harap” - legalábbis amíg vezérre nem talál, és amíg van mit innia. Összeszokott társulat ez, többféle tagozattal, de kétség sem férhet hozzá, hogy Gertrudisé a vezénylés. A királyné viselkedése minden szövegnél világosabban jelzi, mit tart övéi, mit a többiek, s mit az ellenzéke felől. Felejtethetlen, ahogyan otthonos leereszkedéssel-előzékenységgel fenséges személyében maga éneklő elő nekik „keserű” és nyilván mindenki előtt until ismert bordalukat (az operából), hátha esetleg nekik nem jutna eszükbe a szólam: *„Gondold meg és igyál! Örökké a világ sem áll... Eloszlik, mint a buborék, s marad, mi volt, a puszta lég... Igyál!”* És a békétlenek ugyancsak összeszokott karként zendítenek rá. Majd isznak, persze. (Mikhál: „Nem tudok többet inni!”) Gertrudis végezetül a szín előterében kardot ragad, és a négy (na jó, három, de bizonyára nehéz a kard) égtáj felé vág vele, ahogyan a királykoronázás rítusában volt szokás. Értjük. Meddig mehetünk el? *„Bármeddig. Bármeddig. Ez az.”*

Éppen amikor a nyitókép kezdene kifáradni, s az egyszeri néző már-már megriadna, hogy a darab, amelynek szereplőiről annyi minden kiderült máris, sosem kezdődik el, esetleg annyira megvágják Katona szövegét, hogy csak egy zenés-táncos illusztráció maradt belőle, váratlanul kezdetét veszi az igazi dráma.

Az előadás szövege

De még mielőtt kezdetét venné, szenteljünk néhány kört a megszólaló szövegnek. Szász Zsolt dramaturg igazán szerencsés kézzel ollóz, a legmarkánsabb, legkarakteresebb szólamokat érintetlenül hagyva sokat húz, és a megmaradtakat szerencsésen úgy szabja össze, egészíti ki és finomítja, hogy a kitekert szórendeket, az élőszó tempójában nehezen bogozható komplikált szerkezeteket kigyomlálva megszólalhasson a drámai szöveg, és „átjöjjön a rivaldán”. Át is jön, ez az előadás legkéjesebb öröme, hogy mennyire megszólal ez a szöveg! Egy pillanatra sem érezzük magunkat régészeti terepszemlén vagy múzeumi tárlatvezetésen, a színészek úgy mondják a XIX. század elejének affektált nyelvi formáit, az archaizmusokat és

a mai köznyelvi megoldásokat is, mintha ezek közt semmiféle rétegbeli különbség nem lenne. Egyforma természetességgel szól a szájukból minden, semmi pátoasz, semmi „emelt” tónus, semmi kesztyűs kéz. Ez a megoldás sajátosan jól működik, hiszen a maga idejében Katona szereplői sem érezhették múzeuminak a saját nyelvüket, az lenne a furcsa, ha úgy beszélnének. Aki minden előtanulmány nélkül élvez a szöveget, azt mondaná, hogy ez egy sajátos nyelv, a darab nyelve, a darab világában érvényes költői nyelv. Az utcán nem ilyet beszélünk, de ez csak elhatározás és fantázia kérdése. Kortalan, nem pedig poros. Cserébe a színpadi dikció gyakran lemond a jambikus lüktetésről, az ötöd- és hatodfeles rímtelen sorok ütemes váltakozásáról - a színészek amúgy is inkább mondatokat mondanak-tagolnak, mint sorokat. (Katona korában egyébként is prózai átiratban volt szokás játszani a verses drámát is, tehát, ha úgy tetszik, ez a megoldás forradalmian korhű).

Ami Katona szövegével itt történik, semmiképpen sem előzmények nélkül való. A cenzúra húzásai és visszaírásai után a „szent szöveghez” erősen hozzányúlt már az 1930-as Hevesi-rendezés, aztán Németh Andoré is, az 1970-es években Illyés teljes átdolgozással állt elő - ezekhez többé-kevésbé szintén radikálisan új stílusú rendezések is társultak. De a darab teljes játszási hagyományának újraértelmezésére is van már példa, Mohácsi János 1984-es kaposvári rendezése, Ruszt 1996-os Bánkja (szintén új szöveggel, amit Illyés alapján Forgách András jegyez). Legújabban Szabó Borbála 2011-es „fordítása” és Zalán Tibor 2015-ös „átvezetése” ismeretes.

Mi történik tehát a Katona-szöveggel Szász kezében? Elsősorban és döntően rövidebb lesz (Katona szövege ~18 000 szót tartalmaz, Szászé ~8 000 szót), a túlbeszélés, a romantikus képek- és képzavarsorozatok, a statikus monológok alaposan megritkúlnak, mintha kétszáz év üledékét kaparnák le egy a patina mögött már láthatatlanná lett szoborról - a szöveg visszakapja színpadképességét. Kevésbé költőien fogalmazva: a kortárs nézőközönség figyelemterjedelmére csökkennek az egy lélegzetre megemészthető szövegdarabok. Másodsorban a megmaradó szöveggel kifejezetten gyöngéden bánik Szász: csak a közvetlen szövegértést akadályozó archaizmusokat enyhíti, a lehetetlen szórendeket, a már passzív nyelvtudásunkból is kiveszett nyelvi megoldásokat cseréli, egyszerűsíti, ugyanakkor érintetlenül hagy, amennyit csak lehet, a Katona József-i zamatból. Harmadsorban kortárs poénok kerülnek a szövegbe (ez utóbbiak közt gyaníthatóan rendezőiek is vannak) - és ezek a legkevésbé sincsenek rosszban az archaikus-nemes szöveggel, sőt. Mintegy nagyító alatt mutat meg a szöveggönyv restaurált ékköveket a daraból, és ezek szétsugározzák a fényüket a kortárs megoldásokra is, mintegy megihletik azokat.

A húzásra nem szükséges példát adnunk előre, eléggé látványos lesz a jelenetekben, a poénok is bőven szerepelnek. A finom szövegigazításra egyetlen előzetes konkrét példa: Gertrudis okítja Ottót az asszonyi lélekről. Katonánál:

GERTRUDIS

a könny az a
gyöngy, mellyel a halálos ágyba' fekvő
szép virtus ékesíttetik!

Szász Zsoltnál az elhangzás tempójában (minimális sebészi beavatkozással) érthetővé tett poén:

GERTRUDIS

A könny az a
gyöngy, mellyel a *haldokló*
asszonyi hűség ékesíttetik!

Katona nyelvezetéről (az átdolgozatlanról és az átdolgozotról) hosszas vitákat folytatott a szakirodalom, abban azonban megállapodni látszik, hogy ez a nyelvezet „egyéni”. Tudatosan, de finoman archaizál a maga korához képest is, megpróbálja egy XIII. századi magyar hihető korhangulatát megfesteni. Ezért is kevés nyelvújítási leleményt alkalmaz, és az archaizálás egyik legkézenfekvőbb eszközehez nyúl: ízes népies-nyelvjárási megoldásokhoz (alföldiekhez többnyire). Ez a nyelv nem a reformkor nyelve, még kevésbé a nyelvújításé.

A húzás-tömörítés tehát valóban drasztikus,¹³ de a néző nem érzi indokolatlannak semmiképp, és az sem, aki újraolvassa Katona szövegét. Megmaradnak, kiemelkednek és visszhangot kapnak a dramaturgiai legfontosabb mondatok, a kulcsmotívumok, Katona nyelvének íze. A szövegszönyegből annyi marad, amennyi az akciót éppen támogatja, a statikus szövegtömbök kikerülnek. A darab egy pillanatra sem „ül le”, a meghúzza felerősített szöveg jól halad együtt a szünet nélkül két és fél óránál valamivel rövidebb játékidő feszült, intenzív cselekményével. A kevesebb szöveget több akció kíséri: a színészek mindenre élénken reagálnak, mindig van idő az elhangzottak lecsengésére: megvárjuk, eljártsszuk, nyugtázzuk. A színész nem hadarja a szöveget, mint sok klasszikusét szokás sajnos a kortárs színpadon, emésztetlenül és akusztikailag is érthetetlenül, míg kétségbeesett tempóban igyekszik élve kijutni a szöveglápból, hálásan megkapaszkodva egy-egy jobban mondható-játszható, hatásosabb részletben, ezekre tartalékolva nemesebb erőit. Nem látjuk a színész arcán, hogy „még ezer sor” van hátra, nincs verejtékezés, nincs kínos feszengés. Az egész „él”.

¹³ Hevesi 1930-as rendezése a darab terjedelmét mintegy 60%-ra redukálta. A jelen előadás szövege mindössze 45%-át tartotta meg a szövegnek, ezzel mindaddig a legradikálisabb húzást hajtotta végre.

„Szerette jó hazám, Bojóth!” (I,1-3)¹⁴

Az első felvonás első jelenetében (I,1) a békétlenekkel ismerkedünk közelebbről, illetve először a békétlenek értelmiségi holdudvarát képező Mikhál bánnal és Simon bánnal, Melinda Spanyolhonból érkezett, tehát bevándorló fivéreivel. Akik, bár sosem feledik jó hazájukat, a képzeletbeli Bojóthot, és örökké oda vágyódnak vissza, leckét adnak tiszta önfeláldozásból, bánatos ivászatból és hűség magyar-ságból a Petur vezette békétleneknek - tán még abból is, hogyan lehet álmainkat a változó viszonyok talajába újraplántálni.¹⁵

A Rác József alakításában álmódosító-szelíd-naiv Mikhálnak borközi állapotban (lábánál kosárban hat tejescsupor, föltehetően orvosi javallatra, de a bán egyelőre nem tért át rájuk) valóságos próféciát ad elő Tóth László karcosabb-dörzsöltebb Simon bánja, szeretett testvére a csudálatos jövőről. Egészen furcsa történet ke-rekedik elbeszélésében, egy nemzetség eredetmondája a dráma reális idejébe emelve. Felesége titkon hetes ikreket szült, de csak egyet tartott meg (az iker-szüléshez mint rendellenességhez a népi hiedelemvilágban mindenféle rossz képzet tapadt, például hogy bizonyára nem egy apától származnak), s a többit, akiket ugyan anyjuk halálra szánt, de szerencsésen megmenekültek, Simon bán titokban nevelteti, hogy majd felnőttként boldogan vezethesse őket a mit sem sejtő, jelenleg még gyászoló anyja elé.

A drámai szüzsé kibontakozását késleltető meseszerű epizódot sokan kárhoztat-ták Katona drámájában, mintha felesleges betét lenne. Szerintünk nem véletlenül szerepel olyan hangsúlyos helyen, a darab első jelenetében, hogy a drámai jelen konfliktusos valóságán kívül van egy másik valóság is, a jövőndő, amely az Úris-ten kezében van, és titkon növekszik, mint Simon bán hat, anyjuktól eltagadott fia. És ez a perspektíva, a jövőndő, a folytatás ígéretével van olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a mindenkori jelené a maga múló, bár pillanatnyilag kétségtelenül jelentősnek tűnő problémáival. A dráma végkifejletében ez a szempont hangsú-lyosan vissza fog még térni.

Mikhál bán egészen belelkesedik a Vidnyánszky rendezésében is nyomatékos mítosz hallatán: *„Nem hal ki a bojóthi nemzetem!”* Sőt, a dramaturgia közre-működésével Katona szövegét a komikumig túlpörgeti - miután az ujjain kiszámol-ja Simon segítségével a hét hatványait, egészen a mámorító milliókig:

¹⁴ A felvonások és jelenetek számozását Katona szövege szerint adjuk, hogy a darabban tájékozódni könnyebb legyen.

¹⁵ Katonánál: *„MIKHÁL Oh Simon, nem hal ki a bojóthi I gróf-faj! spanyol hazánkba vissza kell I men-nünk - csak ott kell a bojóthi fajnak I zöldelni - I SIMON Vagy Magyarországbán.”* Hát, ha csak úgy nem!

Hét fiúnak hét fia, az 49,
 49 fiúnak lesz hét fia, az 343.
 $343 \times 7 = 2\,401$, $204 \times 7 = 16\,807$
 $16\,807 \times 7 = 117\,649$, $117\,649 \times 7 = 823\,543$,
 $823\,543 \times 7 = 5\,764\,801$, $5\,764\,801 \times 7 = 40\,353\,607$,
 $40\,353\,607 \times 7 = 282\,475\,249$.
 Többen leszünk mint az oroszok!

„Többen leszünk, mint az oroszok!” (Gertrudis kontráz: „De jó lesz az nekünk!”)

Megérkezik Petur (1,2). Olt Tamás remek alakításában a figura kicsit tagolatlan, darabos, inkább elemi indulatok mozgatják, semmint értelmes megfontolások. Könnyen lelkesedik, könnyen lohad, vezetésre önállóan semmiképpen nem alkalmas, rohanna ő, csak nem tudja, hová.

Kezdetét veszi a második jelenet, illetve a békétlenkedés, amúgy istenigazából. Ha eddig nem tudtuk volna, itt válik teljesen egyértelművé, hogy a Petur személyében képviselt békétlenkedők hosszú távú békétlenkedésre van berendezkedve, ez a meghitt pozíciójuk, nem a cselekvés. Akadna éppen átérezhető elem a panaszaikban, ahogyan szinte minden panaszban, és már éppen sajnálnánk is őket, ha nem derülne ki, hogy az igazi bajuk voltaképpen mégis az, miszerint a népnyúzást ez időben más végzi helyettük, holott ez az ő jussuk volna, a magyar uraké. Ezeknek nem a hatalomgyakorlás módjával van bajuk, se a vélt vagy valós igazságtalanságokkal, csakis azzal, hogy nem az övék a prím, meg sosem elég a konc, amit nekik juttat éppen az uralom - ráadásul csípi a szemüket az idegenek térnyerése. Ezért vegyül csak búbánat a mulatókedvükbe, egyébként kiválóan összesimulnának az udvarral, színesítenék a folklórt. Se fogalmuk, se bátorságuk ahhoz, hogy megdöntsék a hatalmat, nem is tudnának mit állítani a helyébe, a programjuk nem terjed túl a kormányváltozás óvatos óhajtásán és némi borközi hőzöngésen.

„Szabad kívánna lenni mindenik, és torkukon kegyes nagyasszonyuk sült-főttje oly mohón rohan le, hogy majd szinte megfulladnak.” Mondja róluk Petur, aki jóformán csak abban különbözik tőlük, hogy még ezt is látja, ez emeli a többiek fölé, ha nem is nagyon magasra. (Gertrudis: „Most ez Árpád vagy Bor vére? Melyik-melyik?”) Indulatos monológja nem is leplezi nagyon a sérelem igazi magvát: ez a trendi kormányzat mellőzi őket, pedig jönnének ők örömmel közelebb a tűzhöz, és nem is kerülnének sokba:

PETUR

[...]

Bort ad nekünk,
 de ami egy fillérbe sem kerülne -
 jó szót, figyelmet, nem találni itt.

(Gertrudis: „Na most jön a nemzet halála!”) A királyné ezenközben félrehúzódva figyel, tájékozódik és, mint láttuk, kommentál. Asztalkáján ott a friss sajtó, többek közt az *Élet és Irodalom* egy példánya, széthajtogatva. Ezeket tanulmányozza éppen, mellette egy kitömött pulit tartalmazó üvegtárló. „Mentsük meg Európát, Isten nélkül elpusztulunk” - mormolja, jól hallhatóan, a tartalmat betűzve. „Maguk merániak?” - szól ki a nézőknek ártatlannak szánt csodálkozással a megfelelő ponton, midőn Petur új szólamba kezd, és az ő csontjaival majdan tekéző meráni gyerekekről vizionál (érdekes módon ez a látomás visszatér majd a darab végén Ottó látomásában, aki az ő csontjaival tekéző magyarokat álmodik nyitott szemmel - a paranoia, úgy látszik, rokon képeket fest minden oldalon), valamint azt panaszolja, hogy itt csak a merániakkal állnak szóba érdemben. Peturnak sincs egyéb mentőötlete (I,3) a nagy bajban, mint hogy Bánkot valamiképpen visszacsábítsák országjárásából, éspedig Melindára, Melinda fenyegetett becsületére hivatkozva. Mintha érezné, hogy saját sértettségük, amit nagyvonalúan a „haza” sérelmének becéznek itt, édeskevés.

SIMON

Kit vársz?

PETUR

A nagyúrt.

[...]

Nagy - nagy, ami fenn forog

játékon: a haza és húgotok, Melinda.

Ebben a sorrendben (ez a páros motívum többféle variációban előkerül majd még). A merániak és a magyarok szolmizáló párbajban méretkeznek meg:

MERÁNIAK

Szó, fá, mi, fá, szó.

MAGYAROK

Ré, dó ti, dó, ré.

A békétlenek ugyanazt a dallamot éneklik, csak egy kvarttal lejjebb. „A mi nagy királynénk!” - emelik poharukat a merániak. „Éljen sokáig!” „A magyar szabadság!” - teszi hozzá Petur és utána mind kórusban: „Éljen soká!” „A magyar szabadság!” - összegzi a termékeny értekezlet eredményét személyesen Gertrudis. „Utolsó tánc!” - jelenti be egy udvarnok. Ha csak úgy nem.

„A jelszónk léssen: Melinda” (I,4-5)

Az első felvonás negyedik jelenetében (I,4) végre hazaérkezik a címszereplő, egyelőre titkon, és innenől kezdve itthon van. Tenni viszont (az előtérben legalábbis) nem tesz semmit. Hallgatóz, fürkészt, ellátogat a békétlenekhez, visszatér a palotába, megint hallgatózik, fürkészt. Hosszas nemcselekvése legalább olyan szembetűnő, mint Hamleté, és legalább olyan probléma megmagyarázni. Bizonyos támpontok azért kínálkoznak a megfejtéshez.

Bánk az országjárásról érkezik haza, ahová sejtetően Gertrudis és kamarillája küldte el, hogy addig se legyen útbán. A személyes országjárás a középkori udvar életében megszokott, maga a király és udvartartása is sokáig, hagyományszerűen vándorolt az országban, székét hol itt, hol ott állította fel egy időre, törvényt látott, felélte a természetbeni adót és a királyi birtokok termését. A premodern körülmények közt erre infrastrukturális okokból is szükség lehetett, de szimbolikus jelentősége is volt annak, hogy a király személye legalább időnként fizikailag is a közelben legyen, bizonyos ügyekben személyesen ítélkezzen, holott nyilván akkor sem ez volt a tájékozódásnak, hírek gyűjtésének és parancsok kiadásának egyetlen formája.

Bánk tehát egy ilyen országismereti túráról tér vissza, ahol - nem várt következményként - szembesül az ország népének általános nyomorával. Nem világos, mekkora része van ebben a meráni lobbikormányzásbeli térhódításának és vagyonkezelési gyakorlatának, de valamikor minden bizonnyal van. Mindenesetre nagy a baj. (Halkan felmerül ugyan bennünk a kérdés, hogy ha Bánk a kormányzásban részt vett korábban is, vajon miért érte akkora meglepetés? Persze saját szemünkkel látni, az más, valóban, és most a saját bőrén érezkelhetette, hogy katasztrófa közeleg.) A merániakat azonban nem Gertrudis egyedül hozta helyzetbe, bár ez a darabban világosan nincs kimondva, azért érezkelhető: a király nyilván fékező és kiegyensúlyozó erőként működött, míg itthon tartózkodott, de a merániakat elsősorban az ő politikája juttatta birtokhoz, vagyonhoz, pozícióhoz. És nyilvánvalóan nem csak maguk felelnek a kialakult helyzetért, méltatlan viszonyokért, miegyébért, hanem a teljes uralkodó osztály együtt. A népszerűtlenség és a köznyomor együtt persze mindenképpen rossz kombináció a mindenkor hatalom számára, ha tehet róluk, ha nem (pl. aszályról, rossz termésről), ha teljes mértékben és egyedül felelős érték, ha nem.

Egy megrendült Bánk tér tehát vissza az udvarba, akinek elsősorban a királlyal lenne elszámolnivalója, csakhogy a király nincs itthon. Másodsorban az uralkodó távollétében a főhatalmat bitorló királynéval lenne dolga, ezt a szembesülést azonban nem akarja elsietni, hiszen a királyné becsülete is rá van bízva a király távollétében, a helyzete tehát nagyon kényes. Semmiképpen sem ígérkezik kellemesnek egy ilyen tárgyalás Gertrudissal, de első körben rajtuk kívül ez senki másra nem tartozik, csak hármukra, akik a főhatalomban *de iure vagy de facto* személyes felelősséget viselnek: Endrére, a királynéra és rá. S ha egy ilyen szembesítésre elszánja magát, bizony hátszággra is szüksége lesz, támogatókra, a királyné pártja

ellenében saját pártra (talán a békétlenekből, ha sikerül őket pacifikálni?), de kellő óvatossággal, meg kell győződnie róla, hogy minden irányból fedezve legyen - nem tűnhet *pártütésnek* a dolog. Bánk nem akar idő előtt lépni, mert tudja, hogy ha ő bevonódik, cselekedni fog, és az végzetes lehet.

BÁNK

Hazánk külön-külön vidékein
jajt s bánatot találtam; s itt ime
ellenkezőt találok, s nem tudom,
rémisztőbb melyik.

Ebben az állapotában éri, leggyengébb pontján a dőfés: a magánéletében.¹⁶ Házi békességét vonja be a közsférába Petur célozgatása és a nyomában támadó gyanú. Attól kezdve, hogy ez a név elhangzik: „Melinda”,¹⁷ Bánkot látszólag semmi más nem érdekli többé igazán, csak az, ami vele összefügg (ezért nem értik meg egymást Tiborccal nevezetes tragikus-groteszk kettősükben). Eleve benuult volt, most még egy új kábulat is körülfogja, mint felhő. Innen szemlélve már nem olyan rejtélyes, miért is nem lép egészen a IV. szakaszig: Bánkot nem az érdekli, vajon Ottó mire képes, egyedül csak az, Melinda mire képes, mi az, amire Melinda jelleme, tisztasága, szeretete és becsülete elegendő az ő távollétében, amikor (látszólag) nem őrzi a házat. Ezt a próbát Melindának egyedül kell megállnia, különben Bánk, aki amúgy is félti szép (és nála jóval fiatalabb) feleségét, soha nem nyugodhat meg. Ráadásul ahhoz, hogy egy ilyen kényes ügyben a meráni Ottó (és a tőle elválaszthatatlan királyné, aki udvarhölgye és öccse becsületéért egyébként is a sajátjával felel) ellen felléphessen, biztosat kell tudnia, egészen biztosat. Ezért nem siet a segítségére, nem „intézi el” Ottót és nem cselekszik a következő jelenetekben. Csak fülel, hallgatózik és a történések peremén gomolyog sötéten. A békétlenekhez is az kapcsolja először, hogy a jelszavuk: „Melinda.” És ezzel sem lopják be magukat a szívébe (I,5):

BÁNK

Melinda szép, mocsoktalan neve
ma szemfedélül szolgál egy setétben
ólálkodó csoport között!

¹⁶ „Melinda az egyszerűség és az ártatlanság megtestesüléseként jelenik meg a darabban, ezért is annyira vonzó préda Ottó számára. Házassága Bánkkal példaértékű, és a nádor morális tekintélyének egyik pillére, így közvetett módon gyengíti Gertrudis hatalmát. Vagyis minden, ami Bánk becsületét kikezdi, Gertrudis malmára hajtja a vizet, nem véletlen hát, hogy ő az, aki Melindát az udvarba rendeli.” (KAMRÁS: „Könnyű Melindát táncba vinni?”)

¹⁷ Kérdés, hogy a békétlenek vajon honnét bírnak tudomással a Melindát fenyegető veszedelemről? Nehéz másra gondolni, mint arra, hogy Ottó egy ideje kerülgeti az asszonyt, (mindenki más számára) egyértelmű szándékkal, s erről az udvar pletykál máris.

Mátray László monumentális alakításában a fizikailag is életnagyságúnál nagyobb Bánk (akit a jelmeze még egy nagyobbító hatású, szárnyaival földet söprő hosszúkabáttal is ellát) sosem találja a helyét a színen igazán a többiek, a terek és a díszletelemek között: egyszerűen nem illik ebbe a léptérendszerbe. Megszólalásai vívódóak, lefojtottak, helyenként a suttogásig, szaggatottak, úgy szakadnak ki belőle. Nem élvezi, hogy szólania kell, bár van mondandója¹⁸ (és ki is tudja ereszteni a hangját, ha szükséges). Az egyenes gerincű Bánk fokozatosan roskad meg, ahogy a királyné és pártja egész romlottságával, a békétlenek fogyatékoságaival, Melinda bukásával stb. és egyáltalán, a személyét fenyegető végzet teljes súlyával tisztába jön, és egyre inkább tudja, hogy elszámolása Gertrudissal (aki idővel értesül a nagyúr hazatéréséről, de nem találkozik vele) nem elkerülhető.

Reméljük, ezzel sikerült megindokolnunk, miért volna dramaturgiailag ettől a Bánktól teljesen idegen, ha mirnix-dirnix rárontana a még csak gyanú alá vont csábítójelöltre - eltekintve most attól a mellékszemponttól, hogy mégse egy lovagdrámában vagyunk.¹⁹

„Hiszen nem is figyelmez rám” (I,6)

Tiborc és Bánk első, sokat elemzett, az egymás mellett elbeszélés miatt a komikus elemeket sem nélkülöző kettőseben (I,6) lép színre először Tiborc (Varga József eszköztelenségében is nagyszerű, megrázó erejű parasztfigurája - itt jegyezzük meg külön tökéletes klasszikus mozdulatát, mellyel a kalapját alázatosan két kézzel mellére szorítja, míg a nagyúrhoz beszél,), aki egyszerűen nem jut hozzá ebben a mintegy kilencven sorban, hogy akár egy rövid mondatot is befejezhessen, holott ő jön Bánkhoz, és pedig fontos mondandóval. Mátray-Bánk helyenként egészen látványosan nem figyel, egy ponton hasra fekvé elterül a lócán - nagyon el van merülve magában.

Csak Tiborc zárszavából derül ki végül, mikor egyedül marad a színen, hogy a nyomorúság lopásra kényszerítené, és ő már-már rá is állna, de nagyon nem tudja, hogy kell, és végső megszorultságában a nagyúrhoz jött, segítséget kérni. Egyelőre

¹⁸ Szerintünk ezt érti félre az alakítást kritizáló Szekeres Szabolcs: „Mátray László Bánk bánjából helyenként hiányzik a vívódó én hajlékonysága. Akármilyen látványos az előadás, a nagyúr belső világának szünet nélküli háborgását az ormóttan sáros csizmával történő dobantások és a jobbára merev arcvonások nem jelenítik meg kifogástalanul.” A nagyúr belső világa nem háborg szüntelenül (bár kétségkívül sűrű napja van), hanem egymást követő hullámokban hol dühöd, hol elkeseredett, hol higgadt és céltudatos, hol habozó és reménykedő - egyszóval mint bárki más, csak egy karizmatikus személyiség átlagosnál nagyobb „kebelében” zajlik mindez. Felkavaró élmények/hírek érik, ezeket megpróbálja feldolgozni, önmagát megnyugtatni, hogy feladatát elláthassa, reagálhasson, majd újabb felkavaró élmények érik stb.

¹⁹ Bár éppenséggel lovagokból túlkínálat van: „Van a darabban érzelmes, előregedett lovag: Mikhál, Simon; van heves, pártos lovag: Petur; legválasztékosabb lovag: Solom; legöntudatosabban egyensúlyozott királyhű lovag: Bánk; léha, eszes intrikus lovag: Biberach; tompa eszű csábító: Ottó.” (HORVÁTH: Katona József.... 79.)

nem kap ilyesmit, a harmadik felvonásig kell majd várnia, hogy valamelyest szót értsen vele. Bánknál rendes esetben nyitott fülre találna, de épp az imént omlott a fejére tulajdon háza, jelenleg nincs tárgyalóképes állapotban. És bár Tiborc se nagyon fogékony éppen a más bajára, Bánknak végül dúlt monológjával sikerül rendesen ráijesztenie. Kivételesen hosszabban idéznénk, mert Bánk itt ritka bepillantást enged a lelke mélyébe, nagyjából összefoglalva a fentebb elemzett állapotát:

BÁNK

[...]

Mennyben lakó szentséges atyám! Ide
mindentudásod, hogy fátyolon átlássak.
Talán ez a királyos asszony azért
járatja velem az országot, hogy addig itthon
fojtsák meg üdvösségemet?

Nem kétséges, hogy akinek a fátylán átlátni (Katonánál még folytatódik: „és eszemmel a halandók szívébe nézhessek, mint tükörbe”), illetve szívébe mint tükörbe belenézni szeretne a nagyúr, az elsősorban a felesége, de attól fél, hogy mások („ők”), akiket itt nem nevez néven, de nyilván Ottót és Gertrudist jelentik, jobban belelátak légyen ebbe a szívbe, mint ő, a „szerelmes” férj. És megfogalmazza azt a gyanúját is, hogy talán országjárására sem csak ártatlan indokból küldték...

BÁNK

„A szerelme-féltő
bán!” (Kacag.) Hazudsz!
Miért, Melinda?!
Világot itt! Világot! (Hirtelen.)²⁰

E homályos soraiból mintha az csengene ki, milyen rosszul érinti Bánkot fontos közéleti küldetése teljesítése küszöbén, hogy a magánélete kényszerűen tényezővé lett ebben a történetben, s még úgy tűnhet majd, mintha privát sérelem tüzelné fel-lépésre (ráadásul ugyanazok ellen). Az is világos a számára, hogy ez a sebe cson-tig hatoló, nem nyugodhat, amíg az ügy így vagy úgy végleg el nem rendeződik - tényleg rátaláltak a leggyengébb pontjára.

²⁰ Katonánál Bánk itt még egy valószínűleg szándéktalan poént „süt el”: „S egy ember - egy haszon-talan por - az l ütné ki ötet karjaim közül?” A nagyúr alighanem a porból lett emberre gondol, mi azonban, akik ismerjük a darabot, nem tudjuk nem kihallani a másik por jelentését: azt, amit Melinda számára vesz át majd Ottó a következő jelenetben Biberachtól.

„Mert sem a búdban, sem a szerencsédben soha ok lenni nem kívánok” (I,7)

Ennyi előkészület után egy (vagy több) kulcsjelenetnek kellene következnie, mondja magában a néző, de újabb előkészületek következnek (I,7). Ottó a kelletlen Biberachhal tanácskozik (Biberach már tudja, hogy Bánk itthon van, és talán éppen hallgatózik, el is ment a maradék kedve az egésztől), akit a jelek szerint elküldött kikémelelni Melinda hajlandóságát.

OTTÓ

Biberach! Szólj gyorsan - megtaláltad őt?

BIBERACH (jelentőleg)

Találtam - a galamb helyett oroszlánt.

Ha ez Melindára vonatkozna, ahogy a herceg érti, azt kellene jelentenie: szelíd hajlandóság helyett vad elutasításra talált a lézengő. De még ebben az esetben is furcsa lenne Melindát az „oroszlán” képében elképzelni. Sokkal valószínűbb, ahogy azt már korai magyarázók is javasolják, hogy Biberach Bánkról beszél, de úgy, hogy Ottó ne értse (szeret ilyen kétértelműen játszani vele is, másokkal is). Bánkot találta ott, ahol Melindát kereste. Ebből következik, hogy nem is beszéltek Melindával. Ottó természetesen tanácstalan, és a hízelgéstől sem riad vissza, hogy biztosítsa magának a dörzsölt haver segítségét.²¹ Biberachot nem esett a feje lágyára, nyilvánvaló, hogy nem neki van szüksége a hercegre, hanem fordítva. Régi disznóságuk közös emléke összeköti őket, de ez nem barátság, és a lézengő ritte a jelek szerint lassan továbbállna a szolgálatból (különös tekintettel Bánkra, akivel eszébe sincs összeakasztani a bajszát). Ülnek a kispadon, Biberach elnéz a herceg feje fölött, rendületlenül eszi (ezúttal) a befőttjét. A magokat félelmetes profizmus-sal messzire szétköpködi, mintha csak parittyából lődöznék őket.

Aztán mégis bátorítja a herceget (de burkoltan meg is szégyeníti): rangja, királyi nénje bőven elég kellene legyen bárki fehérnép elcsábítására. Hidegből melegbe mártogatja Ottót, játszik vele, hol úgy tesz, mintha kétség sem férhetne a sikerhez, hol úgy, mintha reménytelen ügynek tartaná az egészet. A megmégedett Ottó végül rászól, mire (egyelőre) kiadja az útját:

OTTÓ

Bíberách!

Hol így, hol úgy beszélsz!

BIBERACH

Mert sem a

búdban, sem a szerencsédben soha

ok lenni nem kívánok.

²¹ Halhatatlan párbeszédük Katonánál ekképpen zajlik: „OTTÓ [...]Légy nekem barátom. | BIBE-RACH Én nem. | OTTÓ Nem? És miért? | BIBERACH Hogy más legyen.”

Ottó elviharzik. A színen magára maradt ritter kimondja a következő szakasz szlogenjét: „*Ott van a haza, hol a haszon*”, majd kacéran meglebegetti, hogy esetleg Bánk szolgálatába állna - föltéve, tesszük hozzá, ha a nagyúrnak gusztusa támad egy ilyen bizalmasra. Kétséges. Mondott nagyúr közben dűltan kering a szín körül, a középső járásban, a királyné asztalkáján felejtett újságokat kapja fel az eligazodáshoz segítséget remélve, de hiába lapoz bennük, a világosság csak nem jön. „*Ezekből, világot?*” - kérdezi, éllel, majd kivonul.

„Az ördögökkel is enyelegnének, ha nincsenek körülöttök férfiak” (I,8)

Most a csinos Bendeleiben Izidóra udvarhölgy lepi meg Biberachot (I,8), vélhetőleg hallgatózott (a palotában a darab e pontján járványszerűen elharapózik az illetlen hallgatózás, már a kihallgatók se tudják, ki hallgatja még ki őket). Ács Eszter alakításában a fiatal türingiai udvarhölgy látszólag elég természetesen illeszkedik a meráni neonifjúság feslett életviteléhez. Hibátlan alakját feltűnő fémes-halványlila ujjatlan nagyestélyi hangsúlyozza (a királynén kívül egyedül ő visel erős színt), vastag üzemi sminkjét, szép fejét és szőke frizuráját óriási fekete túllgallér. Kerek napszemüvegének üvege vörös. *She's a real party animal*. A férfiakkal gátlás nélkül flörtöl (és üzletel), határozott, magabiztos, szuverén egyéniség, hódító jelenség. Jócskán fenn is hordja az orrát. Sebezhetősége csak idővel mutatkozik meg: ez a szegény lány a jelek szerint őszintén szerelmes, de legalábbis őszintén akarna valamit a narcisztikus bálgúnár Ottó hercegtől. Ilyesmi a legjobb udvarokban is előfordul - jobb sorsra érdemes nők színvonal alatti pasasokba bolondulnak, különösen ha az utóbbiak a királyné rokonságához tartoznak. Az eset reménytelen, persze, Ottónak ő nem kell, mivel könnyen megkaphatná, annál is kevésbé.

„Zizidóra”, mondja neki rosszul leplezett sajnálattal az előadásban Biberach - a poén út. A lézengő ugyanis némileg tényleg megszánja a lányt, bár nem tud, és nem is igen akarna mit tenni érte.

BIBERACH (vállat vonyít)

Kisasszony! Én

száraz reménnyel nem tudlak tovább

éltetni -

A bórszerkós ritter (szokása ellenére) nem kertel, ő pontosan tudja, mit jelent, hogy Izidóra vele itt kettesben maradt (gótikus viszonyok között ilyesmit egy hajadon udvarhölgy nemigen engedhetne meg magának), ha ezt áperté egyikük sem fogja is kimondani: nagy bánatában per pillanat a lány azt se bánná, ha Biberach vigasztalna meg. Amúgy is meg akarja nyerni magának, szövetségesül. Látszólag Melindáról társalognak, de Izidóra itt a körülményekhez képest lehető nyíltsággal (és gesztusaival: többek közt a szó szoros értelmében egy tálból cseresznyézik a lézengővel, egyebeket most szemérmesen hallgassunk el) felkínálja magát:

BIBERACH

Hisz' Isten

én nem vagyok - ha mást szeret.

IZIDÓRA

Való tehát.

Melinda képes volna rá?

BIBERACH

Hisz' asszony.

IZIDÓRA (Dölyfösen.)

Asszony?!

BIBERACH

Az ördögökkel is enyeleznének,

ha nincsenek körülöttük férfiak.

IZIDÓRA

És te is jó ismerője vagy a női nemnek.

Biberach itt kiszól kettejük játékából, ez a vaskos gorombaság ugyanis egyszerűen semmiféle manőverrel nem érhető Melindára. Épp a lézengő fogja mindjárt azt javallani Izidórának, legyen ő is elérhetetlen, mint Bánk felesége (!), akkor talán jobban fog kelleni (bárkinék). Melindáról mindent inkább el lehet mondani, mint hogy az ördöggel is elmenne, ha éppen nincsen férfi kéznél: hiszen éppen az a baj vele, hogy az ördögnek sem hajlandó elmenni... Ez a mondat annak és arról szól, akivel éppen beszél Biberach, azaz Izidórának, aki jelenleg a számmal is szívesen vigasztalódna, ha a ló nem elérhető. A ritter mondata önkritikus mondat (reálisan felméri, hogy ebben a leosztásban ő az ördög), óvná is a tévedéstől a lányt, meg hát persze neki sem kell. Búcsúzóul még kerek perec megmondja neki a magáét:

BIBERACH

Ne fuss Ottó után

- tudom magamról - a férfi

az olyat, ki könnyű győzelmet ígér,

azért se szíveli: de légyen a

meghódítás nehéz, már

csak pusztá büszkeségből is belé szeret.

Hát ez világos beszéd („tudom magamról”), Izidóra érti is, hátrafelé is meg előre is, és nyomban vérig sértődik (és elnyomja rágógumiját a ritter kopasz fején). Itt bizony vissza is utasították, át is láttak rajta, és némi tagadhatatlan fölényeskedéssel még ki is oktatták (vigasz helyett), mint egy iskoláslányt. Ez sok a jóból egyszerre. Pedig Biberach itt tényleg szívességet tesz neki (egyetlen egyszer a darabban), maga sem érti, miért - az a bolondos, jó szíve, nyilván.

BIBERACH

Szegényke! (*Szünet után:*)
Szép két szem, szép ajkak,
szajkói nyelv - és minden, ami csak
beszélhet, azt beszéli, hogy:
az ész hibázik, a fejecske kong.
Izidóra?! Zizidóra. Zizidóra.

Túl nagy volt köztük a szakadék években és rutinban.

KÓRUS

Ott a haza, hol a haszon.
Ott a haza, hol a haszon.

BIBERACH

Ettől áll nékem a...
Amúgy leginkább az operettet szeretem.
Tradíció. Innováció.

A børszerkóját látva ezt igazán nem gondoltuk volna. De mikor a színen valaki belekezd egy operettszámba, rögtön helyesbít: „*Csak hülyéskedtem.*”

Egy megjegyzés ide kívánczodik Biberach szerepéről: darabbeli súlyát meghaladó az a rang, amit a szövege mennyisége ad neki. Bánk után (692 sor) az ő szövege a legterjedelmesebb (300 sor jut neki), a többiek rangsora „kilóra”: Petur (296), Mihál (245), Gertrudis csak az ötödik (193), Tiborc (185) megelőzi Ottót (168), a királyt (127), Melindát (120), Izidórát (116) és Simon bánt (106)! Másnak nem jut jelentősebb szövegmenység.²² Futó pillantásra is látszik, hogy a címszereplővel egy súlycsoportban senki sincs. Az előadásban a húzások kicsit kiegyenlítik a szórást, Bánk valamivel szűkszavúbb, de az arányok érdemben nem változnak.

„Távozz!” (I,9-10)

Melinda első igazi színrelépésekor (I,9) válik világossá az előző jelenet dramaturgiai funkciója: a táncoskomikus-szubrett párt láttuk Biberach és Zizidóra kettségében, most pedig színrelép a bonviván és a primadonna: Ottó és Melinda. Ha a Bánk bánt operettnek írták volna meg, a darab végén ők egymásé lennének, Ottó megkomolyodna, az akadályt, Bánkot meg elvinné a bakurász (egy jókor jött szívroham formájában, mondjuk hallgatóság közben). Gertrudis életben maradna, és a hazatérő király adná össze a szerelmeseket a fináléban (majd átadná trónját a fiataloknak) - a békétlenek húznák a tust hozzá, a merániak egy vadonatúj partydroggal ünnepelnének. Sajnos azonban a szerző keresztülhúzza számításainkat.

²² Orosz László adatai.

Söptei Andrea lenyűgöző, hajszálpontosan kiegyensúlyozott, az energiákkal, dinamikával beosztóan bánó alakításában Melinda boldogtalan asszonyként lép már a színre is. Az udvar népétől is valamiképpen rögtön külön áll. Alig mosolyog, alig reagál, míg a többiek minden korlátot feledve, tombolva vígadnak, de a békétlenekhez sem kerül ettől közelebb. Jelen van, részt vesz az udvar életében, de feltűnő, hogy soha senkire nem pillant rá, elnéz mindenki mellett és felett, ideértve a királynét is - saját magával van elfoglalva.²³ A jelmeztervező a többi főszereplőhöz hasonlóan őt is egyedi külsővel határolja el: bukása előtt szolid, hosszú ujjú, térd alá érő, pasztelldrapp alapszínen virágmintás egyberuhát visel fekete bársonygallérral - a bukása után ugyanezt megszagatva, helyenként drámai alkalmi kiegészítőkkal. Itt történetesen méteres fehér fátylat vonszol maga után - sokoldalúan használható darab. Nem egyértelmű, mi az oka boldogtalanságának a férje hiányán kívül, de sejteni lehet, hogy akkor se sokkal boldogabb, ha otthon van, legfeljebb a problémái olyankor némiképp más természetűek. Kisfia, Soma vele él az udvarban.

Első szava Ottóhoz a darabban akár Melinda szlogenje is lehetne: „Távozz!” Ezzel indul kettősük. Ottó szavaiból hamar kiderül, hogy alighanem nyíltan és a maga bumfordi módján egyenesen szerelmet vallott az asszonynak, aki a lehetetlen ajánlatot az egyetlen lehetséges módon fogadja: tiltakozással. Idáig semmi rendkívüli nem történt. Hanem a herceg mentegetőzéséből rögtön kiderül még valami, és az annál meglepőbb: hohó, ezeknek közös titkaik vannak, múltjuk!

OTTÓ

Midőn

Fülöp király ölettetése végett

gyanúba jővén, szenvedésemet

elbeszéltem, oly szerelmes érzés

csillámla kedves könnyeidben -

Ajjaj. Hogy kétségünk se maradjon, Ottó olyan témát említ fel dokumentálatlan korábbi randevúikról, amit nem beszélhettek volna meg olyan nyilvános eseményen, ahol a találkozásuk magától értetődő. A hercegnek ez a titka az udvarban sem lehetett akárhol beszéd tárgya: azért kellett a nővére után Magyarországra jönnie, mert gyanúba fogták Fülöp német király 1208-ban (a darab idejéhez képest öt évvel korábbi) meggyilkolásakor. Mikor és hol ejthették szerét ezek ketten, hogy ilyen kényes témákról diskuráljanak? Csak ők tudják. Megjegyeznénk, hogy most is gyanús nagy egyetértésben ücsörögnek a kispadon. Az biztos, rosszabb is történ-

²³ „Abban az atmoszférában, amelyben a Bánk bán lejátsszódik, mindenki gyógyíthatatlanul egyedül van, és gondolatait kicserélni nincsen érkezése.” (SZERB: *Magyar irodalomtörténet* 263.)

hetik az ember lányával, mint hogy a királyné öccse udvarolgat neki, Melindának minden bizonnyal hízelgett az érdeklődés, talán egy kicsit szikrát is fogott. Mindenesetre későbbi büntudata és egész itteni viselkedése²⁴ arról tanúskodik, hogy a korban hozzá közelebb álló jóképű herceg közeledése nem volt neki mindig egészen kellemetlen.²⁵

Barátkozni, ártatlanul kicsit udvaroltatni magunknak, ez belefér, ennek van kultúrája: az ember lánya legalább nem felejt el, hogy nőből van, míg a férjét nélkülözi. A házasságtörés azonban az a határ, amit ő soha nem lépne át - ahogyan Bánk számára a pártütés ez a határ.

Ottó viszont ezek után beveti a nehéztüzérséget, ott próbálná megfogni Melindát, ahol - ha hihetünk a régieknek - sok okos asszonyt sikerült már: felcsillantja Melinda előtt a lehetőséget, hogy éppen az ő szeretete, viszonzó szerelme lehetne az, ami a csélcsap, felelőtlen hercegből más, jobb, komolyabb embert formálhatna (feltéve, ha engedne végre, persze):

OTTÓ

Ottó többé nem az, ki volt. Más terme itt
már általad, Melinda.

Micsoda perspektíva!²⁶ Melinda azért nem az a trófea, akit egy ilyen szakállas puskával ki lehetne löni, de észrevehetően megenyhül, kicsit még meg is sajnálja a herceget.

MELINDA

Szerelmem által egy lehet
csak boldog és szerencsés - az pedig
Bánk.

Mire Ottó sóhajtva Melinda keze után nyúl, és azt forró homlokához nyomja. Hosszasan. És Melinda nem veszi el a kezét... Természetesen, különben nem lennének romantikus drámában, Bánk éppen ezt a pillanatot választja hallgatózásában (gyanús lett neki a csönd), hogy belépjen. Azonnal vissza is tántorodik a látványtól. Az érintettek, ugyancsak természetesen, nem veszik észre. Folyik tovább a szédítés (I,10).

²⁴ Erről csak annyit, hogy miután határozottan elzavarja a herceget, két nem is rövid jeleneten át egészen jól eltársalognak.

²⁵ Katonánál: „MELINDA *Édes Istenem, mi lett belőle!* - | OTTÓ *Énbelőlem?* | MELINDA *Ál!* - | *orcád-ból, undok ember! Oh, szerelmes | jó Istenem, be megcsalatkozték!*” Ezek szerint tehát volt miben megcsalatozni, tesszük hozzá.

²⁶ Katonánál a szózata végén még meg is dicséri magát a gazember, csak hogy a néző is el ne kábuljon a nagy szánakozásban, imígyen: „OTTÓ [...] *(magában) Helyessen | mondád, ravasz kölyök!*”

Ottó dumája a továbbiakban erősen színvonal alatti közhelygyűjtemény, de van benne egy erős félmondat, a vége pedig olyan gejl, hogy az már voltaképpen szép:

OTTÓ

[...]

Lennél csak egyszer enyim Melinda
 eszelős szerelmem egy egészen új
 világot álmod örütségiben,
 melynek csak Ottó a lakossa és -
 Melinda. (*Letérdel.*)

Azért itt szintet lépünk: elhangzik az elsónél egy szerényebb (?) ajánlat: ha már többre nem hajlandó Melinda, legalább egyszer legyen az övé, mondjuk vigaszdíjképpen. Az asszonyt ez a húzás (és hogy Ottó térdre ereszkedik) ébreszti fel a kábulatából: innen sürgősen mennie kell, ha méltóságának maradékait meg kívánja őrizni. Védekezésül a férje emlékét és szavait szegezi a tolakodó herceg ellen:

MELINDA

Midőn kezem' megkérte, nem rogyott
 ő térdre -! Szép se' volt igen

[...]

„Szó, kézbe kéz és szembe szem, - minálunk
 így szokta a szerelmes: aki itt
 letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít.”

[...]

(*Egész bosszúval el akar sietni,
 de szemközt jön Gertrudis.*)

Melinda a tőle megszokott, gyermeki módján őszinte (nincs egy félig hamis szava sem az egész darabban), ezért aztán eléggé árulkodó, ahogyan önkéntelenül is összehasonlítja az előtte (nem) térdeplő férje emlékét a jelenleg előtte térdeplő férfi (tagadhatatlanul jó) képével, és tárgyilagosan megállapítja, hogy bizony az ő Bánkja soha nem volt egy macsóhímezés. Ha ezt egy asszony ilyen helyzetben ennyire magától értetődő természetességgel közli (kéretlen udvarlójával!), az már nem először hasonlítja össze (és nem rózsaszín szemüvegen át) az urát más képzeletbeli vagy valóságos férjváltozatokkal. Ez a gondolatkör nyilván nem idegen számára.

És még valamit elárul az, hogy ebben a válságos helyzetben nem a férje iránti szerelmét hívja belül lelke erősítéséül, nem abba kapaszkodik, hanem annak bizonyosságába, hogy a férje szereti őt: kettejük közül valószínűleg Bánk az, aki

igazán vagy inkább szerelmes - gondoljunk csak Biberachra a prológusban, milyen természetesen nevezi „szerelmes Bánk bán”-nak a címszereplőt, mintegy eposzi jelzőként biggyesztve a neve mellé a „szerelmes” jelzőt. Erről (is) közismert lehetett az udvarban a nádor. És mivel Melinda tapasztalta már, milyen az, ha egy igazi szerelem vallja meg magát, ebben az összehasonlításban Ottó állítólagos szerelme műanyagnak bizonyul. Mindjárt jobban érteni véljük, miért ilyen örülten féltékeny Bánk, és miért nem érzi a helyzetét igazán stabilnak férji mivolta ellenére sem. *Larger than life* személyiségét alighanem könnyebb volt csodálni, mint szerelemmel vizsontszeretni. Melinda becsületére legyen mondva, soha nem tesz úgy, mintha őt a férjéhez szenvedélyes szerelem kötné a maga részéről, sőt, a fenti Bánk-idézetet leszámítva egy szóval sem említ többé semmiféle szerelmet. Valóban hűséges felesége volt.

(Itt térjünk ki zárójelben a Bánk-casting egy tipikus problémájára: a rendezők a fenti egyértelmű szövegbizonyosság, Melinda első kézből való nyilatkozata ellenére sem merik megkockáztatni, hogy a Bánkot játszó színész ne legyen legalábbis feltűnően jóképű. Pedig létezik monumentális emberpéldány szépség és báj nélkül is, és a darabnak ez a fontos konfliktusa teljesen elsikkad, ha Ottó minden téren eltölpül Bánk mellett, és az összehasonlításból eleve minden tekintetben vesztesen kerül ki. Holott egyvalamije neki tagadhatatlanul van, ami Bánknak hiányzik: sárma, olyan, amilyen, kicsit nyálas, kicsit macskaszerű, de van - és persze ettől még lehet jellemtelen, felelőtlen és elviselhetetlen, mint ahogy az is. Mátray László szoborszerűen szép Bánkja ellen ezt a szempontot azért fel lehet hozni, hogy hibát is találhassunk a kétségtelenül igen jelentős és jól sikerült előadásban.)

„A kis majom harap” (I,11-12)

Melindának a fentiek után tényleg el kellett volna vonulnia, éspedig sietve, de az abgangját tönkreteszi kollégája (illetve főnöke), Gertrudis királyné (I,11). Nem is akárhogy. (Az úrnő darab ideje már oldalról figyeli őket kíséretével, Ottó térdelését legalábbis látja.) Vontatottira hangszerelt, erősen ironikus antréját Udvaros szájából nagy nevetéssel jutalmazza a közönség:

GERTRUDIS

Hogy sokszor oly hívatlan érkezik
az ember!

Ezek után kérdőre vonja Melindát, egész uralkodói göggel. (Ottót mégse lekéztetheti nyilvánosan.) Melinda sajnos, jó szokásához híven, a királynénak is a szemébe mondja a magáét, rögtön, ráadásul tanúk előtt. Ezt taktikailag jobb lett volna nem tennie, Gertrudis ugyanis tart a botránytól, és szövetségese lehetne, ha okosan viselné magát - csak hát az nem Melinda lenne.

MELINDA

Köszönöm, nagyasszonyom,
 hogy oly kegyes valál, s átláttad azt,
 hogy a bojóthi Melindának nem illik
 falun magányban lakni, mert nagyúrné,
 s alkalmatosságot szerzél nekem
 ezzel (*Ottóra mutat*) sok édes mulatságra is -
 ó, mert hiszen Melinda együgyű!
 (*Szinte illetlenül elsiet.*)

Egy kicsit furcsa itt Melinda a királyné ellen irányuló indulata: önmagában az imént történekből egyáltalán nem következik, hogy Gertrudisnak bármi köze lenne a történetekhez. Arra kell gondolnunk, hogy a nyílt vallomás sokkhatására Melindában felmerültek korábbi szavak, célzások, és most állt össze benne a kép - mindenesetre láthatólag úgy gondolja, az udvarba hívásának is már az volt (az eddig leplezett) célja, hogy Ottó megkörményékezhesse őt. Ha ezt gondolja, nyilván nem ok nélkül gondolja. Erről többet nem fogunk megtudni, holott Gertrudis felelősségét tekintve fontos körülmény. A királyné - rosszul leplezett bosszúsággal (azt remélte, Melinda magyarázkodásra kényszerül, és így ő távozik vesztesként, sőt a gyanú árnyékában a színről) - már csak a távozó hátának címezheti a rendreutasítást:

GERTRUDIS

A kis majom harap. (*Szünet.*)
 Negyednapig előmbe nem bocsájtatik.

Kiparancsolja kíséretét, hogy most ő mondja meg a magáét Ottónak, illetve megtudja, mi is történt itt (I,12). A királyné se sokat finomkodik, ahogy az előbb Melinda sem, de a herceg nemigen ért a szóból. Gertrudis a trónjára ül, Ottó elébe térdel, majd elterül. Lesz még eltaszítva is. Jelenetük van olyan fontos és megvilágító erejű a továbbiak szempontjából, hogy közel teljes terjedelmében idézzük, közbe kommentárjainkkal:

GERTRUDIS

Ottó! Mi volt ez?

OTTÓ

Kedves, kedves királyi néném!

GERTRUDIS

Félre azzal!

OTTÓ

Ő - ő -

A királynét ilyen mérgesnek a herceg valószínűleg még nemigen látta, most tényleg éktelenül dühös. Leplezetlenül áll előtte öccse összes jellemhibája, lelkének egész kisszerűsége és a fenyegető baj nagysága, s a látvány keserves. Ottó ijedtében dadogni kezd.

GERTRUDIS

Mi ingerelte oly nagyon fel őtet?

OTTÓ

Mi? Mi? Szívem.

GERTRUDIS

Szíved?

OTTÓ

Az.

Gertrudis nem a szívére gyanakodott, inkább egyéb testtájékára. Attól tart, hogy megtörtént a legrosszabb, ráadásul Melinda haragjából ítélve nagyon ügyetlenül történt, és máris kész a botrány. Ottó válasza némileg megnyugtatja, de az ijedtségnek és a kétségtelen veszedelem fenyegetésének hatására a királyné a tőle helyzetében telhető nyíltsággal közli vele, hogy nincs több dobása. Ha ezt elbaltázza, rá se számíthat többé, mert nem fogja tudni kihúzni a bajból, sőt, valószínűleg mindketten együtt buknak. Éppen csak fel nem pofozza a herceget, de a szavak szintjén tulajdonképpen az is megtörténik. Attól sem hatódik meg, hogy az öccse felindulásában egyszerűen „Trudinak” szólítja egy helyütt...

GERTRUDIS

Ottó!

OTTÓ

Mi lelt?

GERTRUDIS

Azt kérded, biborunk bemocskolója?

OTTÓ

Istenemre -!

GERTRUDIS

Mit?

OTTÓ

Túrtesd magad -

GERTRUDIS

Ki vagy te? És ki én?

Az én anyám, s hazám, Meránia

szült téged? A nagy Berchtold vére így

fajúlt el?

Így. Sajnos túl nagy a kaliberkülönbség kettejük között, semmilyen értelemben nincsenek egy szinten. Ottó valósággal kisgyermekké lesz újra nénje gáttalan haragjával szembesülve, aminek az okát nem érti egészen. A panasa tökéletesen infantilis:

OTTÓ

Eddig segítettél, most meg gyalázol?

GERTRUDIS

A célod nem; de módjaid
útálhatom.

Kulcsmondat, mely voltaképpen nem igényel kommentárt. Egy hercegnek vannak előjogai, de hogy azokat baj nélkül élvezhesse, ahhoz fenség is kell, stílus, erő, személyiség. Ezekből Ottónak nem jutott. Gertrudis megpróbál a herceg férfiúi önérzetére hatni:

Magam készíték útat.

OTTÓ

Nővérem. Nővérkém.

GERTRUDIS

Nem tiltottam soha
tőled szerelmet! Vidámság, öröm,
minden csak a szolgálatodra volt;
s most fajtalan véred tilalmas úton
Melinda bírására csergedez.

Amíg e mondatait mondja, Gertrudis lábát az előtte már teljesen elterült Ottó hasán nyugtatja. Aligha tekinthető véletlennek, hogy a „beteg” és „fajtalan” jelzők ebben a rövid kulcsszakaszban ilyen hangsúlyosan fordulnak elő, még ha az elsőt érthetjük is Ottó búbánatára (politikai menekültként érkezett, ugyebár), a másodikat meg egyszerű rendreutasításként. A pszichopátiának akkoriban még nem volt saját neve, ha csak a romlottságot nem tekintették betegségnek.

OTTÓ

Gertrudis, kérlek, hallgass meg!

GERTRUDIS

Meráni herceg - egy férfiú nem tud kifogni egy
asszonyszemélyen; s egy Gertrudis - egy
asszony tud országok felett megállni.

OTTÓ

No jó! Tehát lemondok róla.

GERTRUDIS

Lemondasz Bánk hitveséről? Úgy
lelkemre mondom, hát nem is szeretted.

OTTÓ

Szerettem, esküszöm: de most eszemre hallgatok.

Katonánál erre Gertrudis rávágja: „Hazudsz!”²⁷ Ezt nem volt nehéz kiszúrni: ha valamit biztosan tudhat a királyné, az az, hogy az öccse esze nem szólalhatott fel...

OTTÓ

De könnyeit tekintvén -

GERTRUDIS (*elkomorodik*)

Sír is! (Keserűen elmosolyodik.)
És te róla mégis le akarsz mondani?
[...]

OTTÓ (*unatkozva*)

Néném, tehát mi lesz kedved szerint?

GERTRUDIS

Ha azt megérni kellene, hogy reám mutatva
susogni hallanám: „Ni, itt megyen
Gertrúd, az öccse kinek kontár vala
Melinda elszédítésében” - Ottó!!

OTTÓ

Tehát szólj, mit tegyek?

Passz. Ennél nyíltabban a királyné nem mondhatja ki, hogy a ,bajból immár egyetlen kiút van: Melindát most már tényleg el kell csábítani, éspedig sikeresen. A botrány félig már így is kész (kísérete is, nem csak ő volt tanúja az iméntieknek): ha marad minden, ahogy most áll, a herceg végképp nevetségessé teszi magát (és nővérét is) az egész udvar előtt, azt a család presztízse nem bírja el; ha ügyetlenül próbálkozik tovább, és kitör a valódi botrány, könnyen lehet, hogy mindkettejüknek vége. Melinda nem akárcsi, az ország második emberének felesége. Itt egyetlen megoldás maradt: megnyerni magát Melindát is az ügynek.

Ha ugyanis sikerülne Ottónak megnyerni az asszony hajlandóságát, taktikusan, finoman, ésszel, tapintattal, azzal cinkossá avatja, a bajuk onnantól közös teher, és egyiküknek sem érdeke a továbbiakban, hogy bármi kitudódjék - pusmoghatnak róla az udvarban, azt nem lehet elkerülni, de nyíltan senkinek nem lenne mersze fessegetni a továbbiakban a dolgot. Ezt azonban a királyné természetesen nem mondhatja meg így egyenesen a hercegnek. Az ő szájából, koronás tekintélyének teljes súlyával megerősítve nem hangozhat el direkt utasítás egy köztörvényes bűn elkövetésére, ami a házasságtörés volt akkoriban (sőt, sok helyütt elvileg egészen a

20. századig). Tanúk nélkül sem mondhat ilyet (és mint látni fogjuk, most sincsenek tanúk nélkül...).

Gertrudis számára sajnálatos módon így viszont nem marad más hátra, mint abban bízni, hátha Ottó mégis megérti, mit kell tennie - többet az ügyért a királyné igazán nem tehet. A hercegnek soha rá gondolnia sem lett volna szabad Melindára, de ha már nem tudta megállni, félbe sem hagyhatja így a dolgot (és a királyné azt is tisztán látja, hogy az öccse csak úgy feladni sem fogja, inkább valami hülyeséget csinál). A siker tehát immár mindenestül Ottó gyöngé kezében van, és bár benne a néne természetesen egyáltalán nem bízik, ebben a helyzetben valóban tehetetlen, elvégre nem léphet a helyébe. Ez az érzés, a tehetetlenségé uralkodói hajlamainak ismeretlen és utálatos. Hullámokban tör rá újra meg újra a düh - a stílusának viszont határozottan jót tesz a harag, gyönyörű szóképekben fogalmazza meg a lényegét süket öccsének.

GERTRUDIS

Te engemet megláncolál, s magadnak
egy gödröt ástál, mostan mégis én -
én húzzalak ki abból?

OTTÓ

Add tanácsodat nekem.
Hogyan legyen enyim Melinda szíve?

Ez végkép betesz a királynénak: hogy már férfi helyett is ő legyen férfi az öccse helyében -sok megviselt idegeinek.

GERTRUDIS

Hallatlan!
Asszonyok! - Megyek.

OTTÓ

Kegyes királyi néném! (Ölelni akarja Gertrudist.)

GERTRUDIS (visszalöki)

Vessz el itt arany kalitkád
ürében, árva bíboros teremtmény -
nem törődöm veled! (Elsiet, merániak követik.)

OTTÓ

Bíberach! Bíberach!

Gertrudis újabb végzetes hibát követ el: éppen neki tudnia kellett volna, hogy ha a végsőkéig felingerli ezt a paprikajancsit, aztán magára hagyja, nem az esze jön meg (ami nincs neki), hanem valami őrülséget követ el: ahelyett, hogy finoman nyúlna a kényes ügyhöz, a gyávák végső menedékéhez, az erőszakhoz fog folya-

modni. Úgy is lesz. A királyné gyengeségét öccse irányában csakis az magyarázhatja, hogy vére iránt végletesen elfogult - ez a körülmény majd halálában is fontos szerepet játszik. Ha tisztán látja is a bajt, a teljes szakításra sosem viszi rá a lélek.

És az ördög mindig arra jár, ha igény mutatkozik rá: Ottónak is eszébe jut az ő nagy szorultságában, kihez fordulhat ilyenkor még.²⁸

„Hogyha bőkezűbb lettél, s fizettél volna” (I,13)

Biberach ebben a jelenetben (I,13) adja Ottó kezébe a végzetes tett elkövetéséhez szükséges eszközöket. A hercegnek kérnie, kérdeznie sem kell, a Bánk hallgatóságát sejtő ritter megelőzi. Ránézésre tud mindent (talán nem is volt ő maga sem olyan messze az iméntiek alatt). A királyné után küldi Ottót, hogy mondja neki azt: próba volt az egész, csak a „magyar feleségek állhatatosságáról” akart meggyőződni, dehogyis jutna eszébe nyílt színen elcsábítani az udvar második hölgyét, pláne ilyen ügyetlenül.

Örömében még maga
fog a királyné elvezetni hozzá,
Melinda is megenyhül.

A részletek körül fordul meg minden: itt nem árt nagyon figyelni. Hogy is néz ki a terv? Ottó Gertrudis után ered, megengeszteli, elhiteti vele, hogy tudja, mit csinál (bár változatlanul fogalma sincs, tudni csak Biberach tudja). Az iménti jelenet Melindával csak a próba volt, meg akart győződni a prédául kiszemelt nő valódi értékéről. A megkönnyebbült királyné, jövendöl Biberach, örömében maga vezeti el öccsét az asszonyhoz, hogy tisztázzák a félreértést. S (Katonánál: „a résztvevésig úgylis megpuhult”) Melinda (a lézengő itt a köztük kialakult barátságra és megértésre céloz) olyan hálás lesz azért, hogy mégsem kell csalódnia, esetleg önként is odaadja, amit Ottó szeretne tőle. Mint a mesében.

A vaskos iróniát Biberach szavaiban csakis a herceg nem érti el, holott legalábbis csodálkoznia kéne, miért is nyom a kezébe a fenti derűlátó prognózis és jó diplomatára valló tanácsok után a lézengő két zacskó port: az egyik altató a királyné számára (ne legyen útban, és az aktív közreműködés gyanúja alól is mentes legyen), a másik valami randidrog („hevítő”) Melindának. Arról nem is beszélve, hogy gigászi, roppant hatásos szürke ökörfejmaszkot (szürkemarhát?) nyom ezen a ponton a herceg fejébe (korábban már ő is „marhászkodott” benne), kezébe falloszt imitáló farudat, róla két zsákban a herék helyén a két drogos üvegcsé lóg. A hercegnek csak tükörbe kellene néznie.

²⁸ A Hah! - Biberach! poénért teljes mértékben Katonát terheli a felelősség.

Ha Ottónak egy kicsit több sütnivalója volna, legalább ebből értenie kellene, hogy a lézengő nem bízik az ő diplomáciai tehetségében: tetteivel cáfolja fenti szavait, melyek csak a herceg elkábítására valók, hogy az egész vállalkozás a legkönnyebb színben tűnjék fel előtte, és meg ne riadjon. Biberach belül régen elárulta már kicsinyes, szűk látókörű, gyáva és zsugori urát, aki immár csak kockázatot jelent számára is. Új gazdát keres egy ideje (Bánkban is reménykedik), most csak annyi történik, hogy Ottó kezébe adja a „töltött revolvért”, hogy főbe lőhesse magát vele - a tudása egyszer még jól jöhet neki. A távozó herceg hátának meg is mondja az igazat:

Hogyha bőkezűbb
lettél s fizettél volna, jobb tanácsot
is adhatnék. Most a magyarsággal
jobb lesz tartani.

Comic effect: a jelenet végén előkerül Zizidóri, egyike az udvar immár notórius hallgatózóinak. Biberach szó nélkül int neki, jelezve, merre ment el a herceg. A lány nagyot sóhajt, majd távozik a mondott irányban.

„Itten Melindám, ottan a hazám” (I,14)

A hosszas első felvonás zárójelenetében (I,14) Bánk dúlt monológban összegzi eddigi tapasztalatait, hosszú jelenetsorok óta tartó hallgatózása gyümölcseit. Katona eredeti színpadi utasítása szerint kivont kard van a kezében, „magán kívül” van, sokáig „tipeg-topog”, ebből az előadásban a magán kívül levés és a tépelődés stimmel. A kivont kardot és egyáltalán, hallgatózásait (és nemcselekvését) a kritika egy része nem szereti. Erre már részben megfeleltünk korábban, hogy miért tartjuk indokoltnak Bánk habozását, miért van elemi szüksége arra, hogy bizonyosságot szerezzen, mielőtt cselekszik (azonkívül ott munkál benne a halvány remény, egészen sokáig, hogy netán rosszul ítéli meg a helyzetet: hátha nem úgy van egészen, mégse). Alapvetően jóhiszemű ember nehezebben, lassabban hiszi el, fogadja el a rosszat, mint a jót. Ami eddig történt, az elég volt ahhoz, hogy mélységesen fölkaparja, de ahhoz nem, hogy bármi biztosat tudjon (elvégre nemcsak Ottó tolakodó udvarlásának volt tanúja, de annak is, hogy Melinda - egyelőre legalábbis - keményen visszautasította). A benne összeálló kép természetesen nem túl vidám. Kiderül szavaiból, hogy legalábbis ő kihallgatta a királyné és Ottó négy szemköztinek szánt megbeszélését:

Ilyen asszony őriz meg, hazám?
Egy fertelmes asszony.

Sok egyebet is elárulnak a szavai: egyrészt azt, hogy őt sem Ottó érdekli, az ő céljaival és jellemével körülbelül tisztában van. Gondolatai a felesége és a királyné körül forognak. Gertrudis szavait éppúgy nem sikerült biztonsággal megfejtenie, ahogy a hercegnek sem (Katonánál még azt mondja róla: „*hogy ördögi érzéseiben ne lephessen meg a jobb ember, érthetetlenül beszél kétféleképpen gondolatjait*”), legalábbis ahhoz nem eléggé, hogy „ördögi érzéseiben” meglephesse, azaz rá tudna bizonyítani bármit is. Tenni tehát nem fog semmit ez ügyben, még mindig nem. Következő szavainak értelméről sokat vitatkoztak már. Szerintünk Bánk nagyon pontosan fogalmaz, egyszersmind egyértelműen jelzi, mire számíthatunk:

A pártütés kiáltoz, a szerelmem
tartóztat, Melinda!

Nem egy megoldatlan problémával viaskodik ugyanis Bánk, hanem kettővel (Katonánál: „*itten Melindám, ottan a hazám*”), és az utóbbival is sürgősen foglalkozni kellene („*kiáltoz*”), noha az előbbi se oldódott még meg („*tartóztat*”).²⁹

Az országjárás során az ország népe rá helyezte jogos panaszainak terhét. Csak azért nem lázadnak még („*nem vélik a zendülést*”), mert „*Bánk a király személye*” - azaz ő áll bátyaként a káosz és a nép között. Ezzel neki személyesen kell kezdenie valamit (nemcsak a nép bizalma köti, hanem a királyé is), megoldást kell találnia, de az nem a zendülés - és nem is a pártütés (puccs), amivel a békétlenek kacérkodnak, felelőtlenül. Ő ennek a személyes küldetésnek eleget fog tenni, benne nem csalódhat egyik fél sem, még ha az életébe kerül is a szembesítés, az igazságszolgáltatás, a békéltetés, az engesztelés.³⁰

Az igazságtevéshez, a helyes cselekvéshez szabadnak kell lennie, nem törődhet saját biztonságával, sem azzal, hogy királyának, feleségének és gyermekeinek szükségképpen fájdalmat okoz (ezért nevezi „*tündéri láncoknak*” e kötelékeket, azaz itt az őt hozzájuk fűző érzelmi viszonyról, személyes hűségről beszél) a nagyobb jó, az igazság és a békesség érdekében. Éppen miattuk, a számára kedves érintettek miatt nem maradhat tétlen, de nagyon nem mindegy, miképpen lát hozzá az elszámoláshoz és rendcsináláshoz. A darab hátralevő négy felvonásában (szakaszában) épp azt látjuk, ahogyan Bánk személyes krízise ellenére is világos áttekintéssel, bölcsességgel tényleg cselekvéshez lát - és természetesen cselekvésében benne lesz minden államférfiúi erénye és nagysága, és minden személyes hibája és gyengéje

²⁹ Katonánál még hosszan folytatódik a monológ, melynek dramaturgiai funkcióját a fenti két sor gyakorlatilag hiánytalanul ellátja: *Énrám bíz a szűnnyadó l gondatlan - énrám tevé le a l szegény paraszt elfáradt csontjait: l nem vélik ők a zendülést, mivel l a király személye - esküszöm l meg is fogok felelni ennek, és l habár tulajdon síromon fog is l a békességetek virágzani.* -

³⁰ Katonánál: „*Szedd rendbe, lélek, magadat és szakaszd l szét mindazon tündéri láncokat, l melyekkel a királyi székhez és l a hitvesedhez, gyermekidhez, oly l igen keményen meg valál kötözve!*”

is.³¹ (A „láncok” gyakori lovagdráma-motívum: mindent jelentenek, ami a lovagot akadályozza a küldetésében - társadalmi helyzet, rang, emberi viszonylatok -, amiért nem tud vagy nem tud könnyen érvényt szerezni az igazságnak, becsületnek.)

Az igazságtevéshez friss szemmel kell tekintenie mindenkire, a történet minden szereplőjére, úgy, mintha ma születne, és nem fűzné hozzájuk semmi a felelősségen kívül, se hála, se szeretet, se ragaszkodás.

Két fátyolt szakasztok el,
hazámról és becsületemről.

Mindkét bajt („fátyolt”) el kell hártani, bár, tegyük hozzá, az előbbivel kicsit mintha többet foglalkozna ebben a monológban, és a sorrend is megfordult Melinda és a haza között: azaz a feleségét legalábbis átmenetileg kevésbé félti (talán a visszautasítás nyugtatta meg?), mint a hazáját. Ettől függetlenül el kell számolnia persze majd a személyes térfélen is, de pillanatnyilag a hazát mintha sürgetőbb veszedelem fenyegetné.³²

A háttérben némajáték: egy rácsos ablak mögött erősen fűzik Melindát.³³ Zizidóra a háttérből figyel, üveg mögül. Függyöny: a hosszadalmas első felvonásnak vége. A szünet nélkül játszott előadásban ezt csak némi csönd, átrendeződés és zene jelzi.

A cikk folytatása a www.avorospostakocsi.hu oldalon olvasható.

³¹ Katonánál: „*Úgy állj meg itt, pusztán, mint akkor, a- l midőn az alkotó szavára a l reszketve engedő chaos magából l kibocsájta.*”

³² Katonánál: „*A l bocsánatot hörgés közt is mosolygom, l ha ölettetésem ezekért lészen! - Egy l menykőcsapás ugyan letépheti l rólam halandóságom köntösét: de l jóhíremet ki nem törölheti.*” Ha ebben az igaz küldetésben jár el, és ezért marasztalják majd el („ölettetésem ezekért lészen”), nem kér majd bocsánatot („hörgés közt is mosolygom”) - itt már a vérpad lebeg Bánk szemei előtt. Megölhetik, de a jó híre helyreáll.

³³ Nem lehet nem felfigyelni az előadásban Melinda és Ottó testnyelvére: az egyértelmű kölcsönös vonzalomra, majd a teljes testi harmóniára, amelyben összekapaszkodnak, összesimulnak - immár a hevítő por hatása alatt. Megállapíthatatlan, mekkora a része ebben a szernek, de a fájdalmas lehetőség mindvégig ott van. Az előadás ennél direkterben nem foglal állást abban a kérdésben, mi is történik majd pontosan kettejük között.